

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра української та зарубіжної літератур

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри

_____ Наталя Мельник

«__» _____ 2024 р.

Реєстраційний № _____

«__» _____ 2024 р.

ХУДОЖНІ ФУНКЦІЇ КОНЦЕПТІВ *СВІЙ/ЧУЖИЙ* У РОМАНАХ ВАСИЛЯ ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН», «ХАРАКТЕРНИК»

Кваліфікаційна робота студентки
групи УАФМ-23 другого (магістерського)
рівня спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова та література),
додаткової спеціалізації 014.02 Середня
освіта (Мова та зарубіжна література
(англійська))

Владової Катерини Анатоліївни

Керівник: кандидат філологічних наук, доцент
Мельник Н. Г.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

_____

(підпис)

_____

(прізвище та ініціали)

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Владова Катерина Анатоліївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

АНОТАЦІЯ

Владова К. А. Художні функції концептів *свій / чужий* у романах Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон», «Характерник». Кривий Ріг, 2024. 71 с.

У магістерській роботі досліджено специфіку відображення концептів *свій / чужий* у романах Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон», «Характерник», визначено методичні можливості вивчення творчості письменника в шкільному курсі літератури. Акцентовано на оригінальності трактування автором названих концептів.

Ключові слова: роман, концепт, художні функції.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Поняття <i>концепт</i> у літературознавчому осмисленні	8
1.2 Дихотомія «свій / чужий» як наукова проблема.....	12
1.3 Творчість В. Шкляра в контексті сучасної української літератури.....	18
Висновки до першого розділу.....	23
РОЗДІЛ 2. ХУДОЖНІ ФУНКЦІЇ КОНЦЕПТІВ СВІЙ / ЧУЖИЙ У РОМАНАХ В. ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН» І «ХАРАКТЕРНИК».....	25
2.1. Історичні та світоглядні витоки романів В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник».....	25
2.2. Образна система роману «Залишенець. Чорний ворон» крізь призму концептосфери «свій / чужий».....	31
2.3. Система образів роману «Характерник» як відображення опозиції «свій / чужий».....	36
Висновки до другого розділу	41
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ В.ШКЛЯРА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЛІТЕРАТУРИ.....	43
3.1. Аналіз чинних програм з української літератури	43
3.2. Методичні можливості вивчення творчості В. Шкляра в шкільному курсі літератури.....	50
Висновки до третього розділу.....	61
ВИСНОВКИ.....	63
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	67

ВСТУП

Одним із провідних векторів сучасного літературознавства є дослідження художнього твору на концептуальному рівні. Поряд із ідейним, тематичним, сюжетним, жанрологічним підходами, аналіз із погляду реалізації в творі авторської концептосфери є важливою складовою вивчення тексту, оскільки дозволяє осмислити особливості стилю митця, його зв'язки із національною традицією, зрозуміти світоглядні орієнтири письменника.

У сучасній гуманітаристиці наявні тлумачення поняття концепт як одиниці мовознавства, лінгвокультурології, філософії, психології, літературознавства тощо. Тому в процесі аналізу концепту як літературно-культурологічного явища логічно звертатися до розуміння цієї категорії в інших науках.

Розуміння концепту в літературознавстві безпосередньо пов'язане з лінгвістичними дослідженнями концептосфери. Концептосфера являє собою «сукупність концептів нації, вона утворена всіма потенціями концептів носіїв мови. Чим багатша культура нації, її фольклор, література, наука, образотворче мистецтво, історичний досвід, релігія, тим багатшою постає концептосфера народу» [11, с. 180].

Актуальність кваліфікаційного дослідження визначається необхідністю визначення художніх функцій концептів *свій / чужий* у романах В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник». Сьогодні українське суспільство «активно переймає європейський інтелектуальний досвід» (М. Попович) і необхідно, щоб цей процес був свідомим. Із цього погляду важливим є наукове осмислення творчості В. Шкляра, якого вважають характерним представником сучасної української історичної прози. Але на сучасному етапі, незважаючи на численні публікації, присвячені творчості В. Шкляра, більшість із них мають або суто інформативний характер, або стосуються окремих аспектів його доробку.

Тема роботи дозволяє розкрити світоглядну позицію письменника, узагальнити й уточнити його творчі принципи. Аналіз концепції людини та світу дозволяє створити той контекст, у межах якого можна детальніше осмислити окремі аспекти творчості В. Шкляра (публіцистичної, художньої).

Мета дослідження – окреслити художні функції *свій / чужий* у романах В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник».

Реалізація мети передбачає розв’язання таких **завдань**:

- окреслити поняття «концепт» із літературознавчого погляду;
- визначити місце творчості В. Шкляра в сучасному літературному процесі;
- дослідити художні функції концептів *свій / чужий* у романах В. Шкляра «Залишенець. Чорний ворон» і «Характерник»;
- окреслити методичні можливості вивчення творчості В. Шкляра в шкільному курсі літератури.

Об’єкт дослідження – тексти романів В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник».

Предмет дослідження – художні функції концептів *свій / чужий* у романах В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник».

Методи дослідження. Мета і завдання роботи зумовлюють необхідність комплексного підходу до емпіричного матеріалу. Комплексний підхід поєднує елементи літературознавчого, стилістичного, порівняльного та історичного аналізу.

Наукова новизна роботи. Робота є першою спробою цілісного дослідження художніх функцій концептів *свій / чужий* у романах В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник».

Теоретичне значення отриманих результатів. У роботі виявлені особливості вираження концептів *свій / чужий* у романах В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник», тому результати дослідження можуть застосовуватися для подальших розвідок із проблеми художньої концептосфери літературного

тексту. Також дослідження відкриває перспективу нового осмислення природи художнього твору.

Практичне значення результатів дослідження. Матеріали дослідження можуть застосовуватися під час розробки навчальних курсів із літературознавства, актуальних питань інтермедіальності художнього твору, підготовки курсових, кваліфікаційних робіт у вищій школі.

Результати проведеного наукового дослідження **апробовано** на I Міжнародній науковій конференції здобувачів вищої освіти «Мови й літератури світу в глобалізаційних процесах» (18 квітня 2024 року, Кривий Ріг, Україна) та у вигляді публікації: «Концептосфера *свій / чужий* у романі В. Шкляра «Характерник»». Матеріали студентських наукових читань : зб. наук. праць / ред. : Ж. В. Колоїз (відп. ред.), Бакум З. П., Білоконенко Л. А. та ін. Кривий Ріг, 2024. Вип. 12. С.10-20.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків і списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Поняття *концепт* у літературознавчому осмисленні

Внесення терміна *концепт* до термінологічного апарату літературознавства і сьогодні постає предметом дискусій, оскільки досить складно визначити наукову специфіку його функціонування. Так, до аналізу функцій концепту в художньому творі сьогодні звертаються такі науки як: філософія, релігієзнавство, лінгвістика, фольклористика, культурологія, історія.

Усі дослідники сходяться на думці про багаторівневність сутності концепту як результату приналежності людини-носія картини світу, до системи цінностей, вироблених певною традицією, ідеологією [41, с. 68].

М. Полюжин класифікує концепт як певну одиницю ментальності, свідомості, прояву думки, мовного бачення світу, ментально-лінгвістичного комплексу [25, с. 215].

Осмислюючи *концепт* у загальнотеоретичному розумінні, дослідник окреслює його типологію. Культурний, лінгвокультурний, когнітивний, емоційний, науковий концепти М. Полюжин уналежнює до змістового типу концептів [25, с. 215].

На думку Н. Фрасинюк, *концепт* відображає певний культурологічний аспект змісту і є результатом колективного досвіду людей, осмисленим свідомістю індивідуума [41, с.68].

І. Фісак, вказуючи на необхідність звернення до аналізу концептів у процесі дослідження літературного твору, вважає, що такий підхід дозволяє «визначити своєрідність окремого твору письменника, його творчості в цілому, специфіку його світогляду й індивідуального стилю та сприяє виявленню закономірностей літературного процесу в цілому» [39, с. 69].

М. Маркова вважає, що літературознавче дослідження концептів спрямоване на виявлення в художньому творі рис національної ментальності, національної картини світу, культури й менталітету певного народу, що запропоновані автором через його мовну інтерпретацію [14, с. 317-324].

Очевидно, що дослідження концептів у художньому творі дозволяє більш глибоко і різнобічно аналізувати художній текст.

Ми погоджуємося з твердженням Т. Кузнєцової, яка вважає, що дослідження концептів у художній літературі може принести значні результати, дозволяючи глибше аналізувати художній текст. «Літературний концепт – це такий образ, символ чи мотив, який має «вихід» на геополітичні, історичні, етнопсихологічні моменти, що лежать поза межами художнього твору» [12, с. 37].

Отже, основним завданням дослідника літературного твору має бути виявлення провідних смислових концептів текстового матеріалу, співвіднесення їх із концептосферою всього твору та культурою нації, а також зі світоглядною картиною світу автора.

Актуальним із огляду на наше дослідження, є розмежування понять *художній образ*, *художній концепт*, *архетип*.

Поняття *художній концепт* та *художній образ* перебувають між собою в тісному зв'язку, оскільки концепт може включати образ. Проте, поняття *концепт* у літературознавстві є ширшим, ніж *образ*.

І. Колесник вважає *образ* та *концепт* різними «одиницями» авторської свідомості: «Інформація кодується образно на одному рівні обробки, тоді як на іншому, ймовірно, більш глибинному, вона кодується концептуально <...> образ як аналогова репрезентація передбачає синтетичність, концепт – аналітизм» [10, с. 171].

Образ – одне з ключових понять літературознавства. Образи відображають, передусім, образне сприйняття реальності людиною та його втілення у

художньому тексті. Концепт можна визначати як вербалізований образ, це явище, яке оперує образами, що пов'язує уяву людини з мовною картиною світу.

Поняття *архетип* значно ширше, ніж *концепт*, а тому його реконструкція неможлива в межах одного або кількох текстів. Художній концепт реконструюється на матеріалі конкретних творів, а архетип перебуває у постійному зв'язку з історією.

Нині наукові праці, у яких основним методом постає концептуальний аналіз є досить поширеними. Цей метод дослідження застосовується разом із герменевтичним і розширює понятійний апарат дослідження [7]. Ключовою стає категорія «індивідуально-авторський концепт» [12, с. 37].

Отже, поняття *концепт*, що первинно належало когнітивній лінгвістиці, сьогодні стало широко застосовуватися в інших галузях гуманітарного знання, зокрема в літературознавстві. Причина того, що цей термін у вітчизняній науці досі використовується не так широко, як це було можливо, – це складність визначення меж цього поняття та наявність синонімічних слів в українській мові.

Аналіз художнього тексту дозволяє говорити про своєрідний взаємозв'язок концепту та художнього твору. З одного боку, концепт є ключем для адекватного сприйняття змістовної сторони твору та його емоційно-оцінної інформації за рахунок етнокультурно обумовленого естетико-сміслового коду, що міститься в концепті. Розшифровці сенсу твору сприяють асоціативна та коннотативна складові змісту концепту [6, с. 27].

З іншого боку, можна говорити про репрезентацію концепту та індивідуальної концептосфери саме у художньому тексті. Характер та способи презентації загальнонаціонального концепту у художньому світі того чи того автора визначають особливості його індивідуальної концептосфери. Часто відбувається збагачення змісту концепту індивідуальними нашаруваннями змістовного та прагматичного характеру.

Концепти у художній літературі, з одного погляду, відображають і когнітивні, і загальнолюдські, і лінгвокультурні уявлення, з іншого погляду, породжують свій концептуальний світ, зазвичай, емоційний, образний. «У художньому тексті – за визначенням А. Огар, – життєвий матеріал перетворюється на свого роду «маленький всесвіт», побачений очима певного автора. Тому в художньому тексті за зображеними картинами життя завжди є підтекстний, інтерпретаційний функціональний план» [22, с. 203].

Проте, як слушно зауважив Я. Мельник, «художник не просто використовує, а по-своєму осмислює вироблені в культурі концепти, він начебто заново перевідкриває зміст концепту: з різноманітного спектру ідей та історико-культурних нашарувань авторською перевагою позначені не всі – на найважливіші вказує ступінь розробленості окремих концептуальних ознак, які при обживанні концепту автор послідовно проводить, використовуючи різні засоби лінгвокреативної техніки» [15, с. 54].

У художній літературі спостерігаємо як когнітивні концепти різних понять, так і глобальний концепт всього твору, що у літературознавстві сприймається як його основна ідея. Глобальний концепт ми визначаємо як предикацію теми твору до її авторської інтерпретації, причому ця інтерпретація наділена як смисловими, так і естетичними характеристиками.

Літературний концепт – це універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті. Можна також визначати його як унікальний художній досвід, який залежить від багатьох чинників, як об'єктивних (культурно-історична парадигма, ментальність епохи, протягом якої цей концепт вживається), так і суб'єктивних (таких, як індивідуально-авторська картина світу).

У художньому тексті, що є результатом мовної діяльності, автор вербалізує свою концептуальну картину світу. Виходячи з цього, на основі когнітивного аналізу художнього тексту можлива реконструкція моделі концептуальної картини світу автора або виявлення фрагментів її змісту – концептів.

Узагальнивши наявні підходи до трактування поняття *художній концепт*, ми схилиємося до визначення, запропонованого М. Марковою, яка вважає, що *концепт* – це компонент авторської системи поглядів на світ, природу, історію, героїв тощо» й «поєднує і національний погляд на дійсність, і індивідуально-авторські уявлення, а також містить відбиток культури. Значною мірою саме ідеї філософії, релігії, науки, як елементів культури, втілені в авторські концепти, формують концепції дійсності й естетичної творчості митців» [14, с. 317].

Отже, основним завданням дослідника літературного твору має бути виявлення смислових концептів текстового матеріалу, співвіднесення їх із концептосферою всього твору та культурою нації, а також зі світоглядною картиною світу автора. Перспективи застосування цього терміна у літературознавчих дослідженнях широкі: це пов'язано з міждисциплінарними тенденціями у сучасній науці. Виділення такої одиниці художнього тексту, як «концепт», дозволить поглибити дослідження у галузі літературознавства за допомогою аналізу лінгвокультурних та психолінгвістичних складових літературного твору.

Саме на такий підхід ми спираємося в нашому дослідженні художніх функцій концептів у обраних романах Василя Шкляра.

1.2 Дихотомія «свій / чужий» як наукова проблема

Дихотомія «свій / чужий» в загальному розумінні може бути осмислена на основі найбільш характерних комунікативних чинників предметної області «міжкультурна комунікація».

Проблема визначення «свого» і «чужого» простору як концептуальної опозиції неодноразово ставала об'єктом наукових досліджень. Так, Л. Йолкіна розглядає бінарну опозицію «свій / чужий» на матеріалі малої прози В. Леонтовича [9, с. 116]. Т. Кузнецова вивчає концепт «свій/чужий» на основі

лінгвокультурологічних дефініцій [12, с. 37]. У праці І. Насмінчук матеріалом для вивчення закономірностей реалізації концепту «свій / чужий» постає публіцистика О. Черногуза [19, с. 48].

Ю. Шепель обґрунтовує думку про те, що мовна опозиція «свій / чужий», винесена у назву, є важливим об'єктом досліджень різних наук, таких як етнографія, соціологія, етнічна та соціальна психологія. Вона пов'язана з когнітивними процесами, які визначають, як особистість формує уявлення про «своє» та «чуже». Якщо звернути увагу на цю дихотомію в мовному контексті, то вона відображає те, як різні культури інтерпретують навколишню реальність, і має пряме відношення до етнічної свідомості або самосвідомості [42, с. 258].

Науковець додає, при взаємодії з представниками інших культур стає очевидним, що їхня реакція на явища навколишнього світу може істотно відрізнитися від звичних для рідної культури уявлень. Кожна культура має свої власні цінності та норми поведінки, що можуть бути несумісні з тими, що прийняті в іншій культурі, саме в таких випадках виникає поняття «чужий», яке є центральним елементом міжкультурної комунікації. У цьому контексті «чужий» набуває таких значень, як: іноземний, незвичний, дивний, недоступний для розуміння, або навіть загрозливий для існування [42, с. 258].

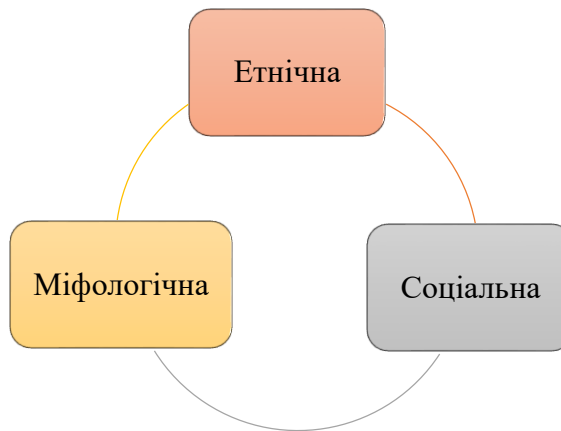
Водночас, поняття «чужий» не має єдиного наукового визначення і варіюється в залежності від контексту, межі між «своїм» і «чужим» не є сталими – вони змінюються в межах однієї епохи та в історичному процесі. Проблема «своїх» і «чужих» залишається актуальною й сьогодні, але в новому контексті, де національна ідея відіграє важливу роль, а також з'являється політичний вимір цієї опозиції.

С. Тхоровська говорить, що існує думка про те, що принцип семантичних опозицій був характерний для архаїчного способу мислення людини. Протягом аналізу методів і концептів, якими люди описують та категоризують світ, стає очевидним, що цей опис побудований на бінарних опозиціях, де складність світу

зводиться до простих дихотомій. Однією з таких основних категорій є розмежування між «своїм» та «чужим», яке є важливою когнітивною категорією і визначає принципи сприйняття та осмислення реальності. Це розрізнення лежить в основі багатьох ідеологічних стратегій. Деякі дослідники використовують терміни «друг» та «ворог», вказуючи на їхню роль у позначенні найбільш інтенсивних форм єднання чи розподілу, асоціації чи дисоціації. «Ворог» не обов'язково є злом, він просто є «чужим», відмінним від «свого». Існують різноманітні ознаки чужості: природно-генетичні (зовнішні ознаки) і суспільно-культурні (поведінка, спосіб життя), що роблять «чуже» незнайомим і потенційно загрозливим, оскільки воно виходить за межі звичного порядку життя [35, с. 376].

Н. Ступницька має думку, що образи «чужих», які створюються у творах художньої літератури, дозволяють виділити так звану «художню імагологію», що активно розвивається в літературознавчій компаративістиці. На відміну від історичної імагології, яка ґрунтується на матеріалах з високим ступенем достовірності, художня імагологія характеризується достовірністю іншого типу: література, з усією своєю умовністю, здатна повною мірою відобразити атмосферу людських взаємин, менталітет, характер, мовні особливості, а також стереотипи буттєвої свідомості, які сформувалися у конкретному національному чи соціальному середовищі. Імагологія потребує міждисциплінарного підходу, що включає використання матеріалів з історії, культурології, етнопсихології, а також відомостей про національний характер, спосіб життя, поведінку, звичаї, релігійні практики тощо [33, с. 196].

І. Насмінчук наголошує, що дихотомія «свій/чужий» зазвичай реалізується в різних площинах, таких як [19, с. 48] (рис. 1.1):

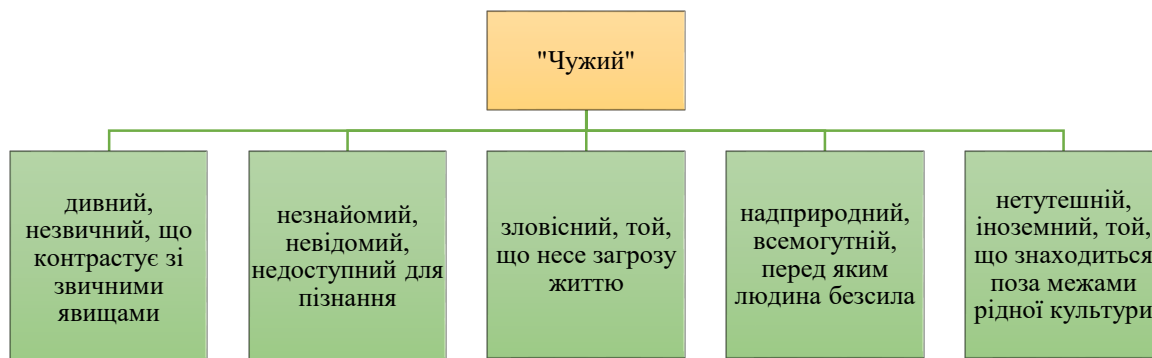
Рис. 1.1. Площини реалізації дихотомії «свій/чужий»

1. Етнічна – в рамках цієї площини опозиція набуває значення на кшталт «вільний/полонений», «православний/католик» тощо.
2. Соціальна – при цьому члени опозиції належать до однієї етнічної спільноти, але представляють різні соціальні групи.
3. Міфологічна – в цій площині «свій» асоціюється з людським простором, а «чужий» – із демонічним.

Концептуальна опозиція «свій / чужий» є важливим елементом культурно-історичної традиції кожної етнічної спільноти і має універсальний характер, оскільки в основі колективного та національного сприйняття світу завжди лежать механізми розмежування між тим, що є своїм, і тим, що є чужим. У сучасному мовному просторі ця культурна опозиція виявляється на всіх рівнях мови, однак, одиниці, що її виражають, часто не отримують достатнього наукового аналізу, що підкреслює актуальність дослідження її проявів у різних культурах та етносах.

Взаємодія «свого» і «чужого» охоплює всі аспекти життя спільноти і значною мірою визначає її колективну свідомість. Протиставлення цих категорій має глибокі історичні корені, адже категорія «вони» (чужі) є первинною в психологічному сенсі, а категорія «ми» (свої) виникає як вторинна, через протиставлення з «ними». Таким чином, існування цих опозицій в реальності та їх відображення у свідомості людини є паралельними і одночасними процесами.

Поняття «чужий» досі не має загальнонаукового визначення і часто сприймається на побутовому рівні, тому для його розуміння важливо визначити основні смисли, що відповідають цьому терміну (рис 1.2.):

Рис. 1.2. Основні смисли терміну «чужий»

Ці варіанти семантики «чужого» дозволяють трактувати його в найширшому розумінні, як усе те, що перебуває за межами звичних і відомих явищ або уявлень. Протилежне цьому поняття «свій» визначає коло явищ, які сприймаються як знайомі та звичні. Важливо відзначити, що межі між «своїм» і «чужим» не є сталими як у межах окремої епохи, так і в історичному процесі. Форму сприйняття «чужого» змінюються з часом, проте фундаментальне протиставлення «свій / чужий» залишається актуальним, що знаходить відображення в сучасних дискусіях і дослідженнях цієї опозиції в різних сферах науки.

Образ «свого» світу є сприйнятим як істинний, адже людина часто переконана, що об'єктивно сприймає реальність, не усвідомлюючи, що насправді вона включає оточення в контексти та схеми, притаманні її власній культурній традиції. Це уявлення є значущим як для конкретної культури, так і для конкретної етносоціокультурної спільноти або індивідуальної особистості.

О. Слижук вказує на те, що у лінгвокультурологічному контексті опозиція «своє / чуже» виступає як узагальнене уявлення, яке є важливим як для певної культури, так і для конкретної етносоціокультурної групи та індивідуальної особистості. Специфіка актуалізації цієї опозиції у лінгвокогнітивній площині полягає в її архетипному характері, адже це протиставлення пронизує всю культуру, стаючи одним із ключових концептів колективного, масового, народного та національного світосприйняття [30].

Сучасні наукові підходи в лінгвістиці все частіше спрямовані на аналіз мовних явищ з позицій антропоцентризму, що дозволяє глибше зрозуміти роль мовних опозицій у формуванні культури та свідомості окремих індивідів та спільнот.

Крім того, цікавим є сучасний конструктивістський підхід до вивчення концептуальної опозиції «свій / чужий», що розглядає її як організацію соціальних відносин. У рамках сучасного соціального знання альтернатива «свої / чужі» аналізується через концепт соціальної ідентичності.

Підсумовуючи існуючі підходи до вивчення бінарної опозиції «свій / чужий», можна виокремити такі основні аспекти.

По-перше, це узагальнене уявлення, яке має значення як для певної культури, так і для конкретної етносоціокультурної групи та індивідуальної особистості.

По-друге, специфіка актуалізації опозиції «свій/чужий» у лінгвокогнітивному аспекті вказує на архетипний характер цього протиставлення, яке пронизує всю культуру та є одним із головних концептів колективного, масового, народного і національного світосприйняття.

Наостанок, сучасні наукові тенденції в лінгвістиці зосереджуються на аналізі мовних явищ з позицій антропоцентризму, тобто з точки зору носія мови та культури. У цьому контексті дослідники фокусуються на вивченні зв'язку між мисленням, культурою та мовою, а також на комунікативній діяльності, яка не

лише є засобом передачі інформації, але й умовою самовизначення мовної особистості.

1.3 Творчість В. Шкляра в контексті сучасної української літератури

Василь Шкляр є одним із найбільш популярних та читаних сучасних українських письменників. Він здобув увагу не тільки серед широкої аудиторії читачів, але й серед літературних критиків і дослідників. На сьогоднішній день існує чимало відгуків та публікацій, у яких аналізуються різні аспекти його творчості, а особливу увагу до його особистості викликає те, що Шкляр успішно звертається до актуальних тем, таких як українська самоідентичність, відновлення історичної справедливості та осмислення важливих, але маловідомих історико-культурних подій, що мають велике значення для майбутніх поколінь українців.

Як правильно зазначив дослідник Я. Голобородько, Василь Шкляр має особливу рису, яка виділяє його серед інших сучасних письменників. Це властивість, яка забезпечує йому значну присутність у будь-якому культурному та історичному контексті, в будь-яку естетичну епоху. Василь Шкляр вміє бути завжди новим, несподіваним, уникаючи самоповторів та повторюваності, а його творчість не обмежується вже освоєними художніми просторами, тому він постійно шукає нові наративні моделі і невідомі сюжетні простори для своїх творів [6, с. 27].

За словами В. Разживіна, сучасні українські автори, зокрема й Василь Шкляр, які працюють з історичною темою у своїй творчості, «випередили професіоналів і першими зрозуміли просту істину: не існує якоїсь сакральної, прихованої «історичної правди», яка б змогла задовольнити всіх українців. Складні події сучасності спонукали їх усвідомити, що наш народ не відрізняється від інших в цьому сенсі, тому він готовий прийняти таку історичну правду, яку

створять для нього вітчизняні письменники та історики, і яка допоможе йому в процесі самоусвідомлення» [29, с. 5].

Для Василя Шкляра справжня історична правда для народу – це та, яка відновить потужний національний дух.

К. Поліщук визнає митця майстром побудови сюжету та акцентує увагу на специфіці сюжетів романів «Ключ» і «Елементал»: «Сюжети обох творів відзначаються інтенсивністю та напруженістю, але їхня напруженість і динаміка, принаймні за зовнішнім, подієвим планом, різні». Напруженість і гострота сюжету – це одна з характерних рис романів Василя Шкляра. Він прагне включити цей елемент у кожен епізод, аби утримати увагу читача [24, с. 2].

Колега по письменницькому ремеслу Т. Федюк зазначає, що «Василь Шкляр – один з небагатьох сучасних прозаїків, який вміє писати цікаву прозу, добре розуміється на її законах і є справжнім майстром побудови сюжету» [37, с. 12].

Рішенням Комітету з присудження Національної премії України імені Тараса Шевченка В. Шкляр був визнаний лауреатом 2011 року. Письменник через свої політичні переконання від премії відмовився. Книги В. Шкляра перекладено багатьма мовами світу, а саме: англійською, болгарською, вірменською, шведською, словацькою [24, с. 2].

Василь Шкляр не залишився без уваги критиків, журналістів та літературознавців, адже його романи стали бестселерами. Багато видань публікують інтерв'ю з письменником, серед яких провідне місце займають журнали «Книжник–Review», «Україна молода», «Дзеркало тижня», «Літературна Україна», «Газета по–українськи» сайти «Літакцент», «Gazeta.ua» тощо. Серед фахових видань, що зверталися до аналізу творчого доробку автора, виділяємо наступні: «Слово і Час», «Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», «Дивослово», «Сучасність»,

«Українська мова та література», «Березіль». Найпопулярнішими романами серед критиків стали «Ключ», «Елементал» і, звісно, – «Чорний Ворон» [24, с. 3].

Творчість В. Шкляра досліджувало чимало літературознавців, серед яких найпомітнішими стали рецензії Б. Пастуха, А. Венцковського, М. Петрашука, К. Родика, П. Солодько, А. Миколаєнка, Р. Харчук та інших. Водночас не всі проблеми, яких торкається письменник у своїх історичних романах, – досліджені.

Ще можемо виділити наукове дослідження С. Філоненко «Бестселер як проблема сучасного літературного процесу в Україні», Т. Белімової «Образ повстанця в сучасному українському історичному романі В. Шкляр «Чорний Ворон. Залишенець»». С. Філоненко у своїй роботі «Бестселер як проблема сучасного літературного процесу в Україні» досліджує феномен бестселерів в українській літературі, визначаючи, чому деякі твори стають масовими і досягають великого попиту серед читачів. В. Шкляр, особливо з його творами, такими як «Чорний ворон», послуговує прикладом цього тренду, оскільки його романи поєднують елементи історичної прози та сучасної популярної літератури, що робить їх цікавими широкому колу читачів. Цей підхід дозволяє дослідити, як автор балансує між літературною глибиною та комерційним успіхом, впливаючи на розвиток сучасної української літератури [38].

Т. Белімова в роботі «Образ повстанця в сучасному українському історичному романі В. Шкляр «Чорний Ворон. Залишенець»» фокусується на створенні образу повстанця в творах Шкляра. Цей образ є центральним в обох романах, де на основі історичних подій формуються характери героїв, що вступають у боротьбу за національну ідентичність. Т. Белімова аналізує, як автор через філософське осмислення моральних дилем показує боротьбу за свободу і незалежність, тож її дослідження допомагає краще зрозуміти, чому персонажі В. Шкляра стають символами героїзму, що спонукає читача до рефлексії над актуальністю їхніх вчинків у контексті сьогодення [3].

Більш цілісним дослідженням романістики Василя Шкляра є стаття Ольги Стадніченко «Роман Василя Шкляра «Чорний Ворон»: історична та художня правда» [31, с. 307]. Робота Я. Голобородька присвячена оцінці творчості Василя Шкляра з іншого погляду. Тут розкрито стильові, мовні та сюжетні особливості, звернено увагу на символіку тексту. «Василь Шкляр розвиває, ущільнює романну канву в такий спосіб, неначе знімає кіно, в якому наявне авантюрне, психологічне й містичне начало, присутні якості-риси детектива, екшена й трилера. При цьому його романи проткані й заряджені такими споконвічно привабливими для людської свідомості константами, як енігматичність, динаміка інтриги, філософічність і містика» [7, с. 5]. Літературознавець розкриває жанрову проблематику творів письменника. Я. Голобородько поважає В. Шкляра за режисерський талант, неповторність та динамічність сюжетів [7, с. 5].

М. Жирмунський виділяє три такі складові твору-бестселера:

1. Літературне достоїнство твору.
2. Урахування психології і смаків масового читача.
3. Промоція, «проштовхування» твору» [8, с. 6].

Літературознавець аналізує світовий бестселер, порівнюючи його з особливостями української літератури, відзначаючи при цьому особливим чином творчість В.Шкляра. Аналізуючи повість письменника «Перший сніг» та роман «Елементал», критик відзначає наявність «фабульної напруги, яка пов'язана з природною читацькою цікавістю: «А що буде далі?»» [8, с. 6].

Підсумовуючи, можемо сказати про те, що ключові риси творчості митця включають динамічність сюжетів, інтригуючу фабулу, напруженість і високу емоційну насиченість, які разом із майстерністю побудови образів і сцен, забезпечують йому статус майстра сучасного історичного роману. При цьому Василь Шкляр уникає шаблонності, кожен його твір пропонує нові сюжетні простори та інтерпретації.

Особливе місце в його творчості займають романи «Залишенець. Чорний Ворон» та «Характерник», у яких письменник поєднує історичну правду з художнім вимислом, піднімаючи теми, актуальні для осмислення національної ідентичності. Його твори стали своєрідними інструментами патріотичного виховання, що сприяють формуванню громадянської свідомості в читачів.

Дослідження творчості Василя Шкляра підтверджують його вагомий внесок у розвиток української літератури, так як літературознавці відзначають його здатність розширювати рамки традиційного роману, інтегруючи елементи психологічної, пригодницької та містичної прози. Однак творчість Василя Шкляра важлива не лише як літературне явище, а й як культурний феномен, його твори перекладені багатьма мовами, що сприяє популяризації української історії й культури на міжнародній арені. Водночас слід зазначити, що критики нерідко піднімають питання про межу між художньою правдою та історичними фактами у його творчості, що викликає дискусії щодо ролі письменника у формуванні суспільного бачення минулого.

Василь Шкляр демонструє важливість історичної тематики в умовах сучасного соціокультурного контексту, його твори відповідають запиту суспільства на літературу, що здатна об'єднувати та надихати. Через художній вимисел він формує не лише нове бачення минулого, а й закликає до активної громадянської позиції. Таким чином, Василь Шкляр є не просто письменником, а й культурним діячем, який через свої романи допомагає осмислювати й переосмислювати ідентичність українського народу, а його творчість залишається надзвичайно актуальною в контексті сучасної української літератури, сприяючи як її розвитку, так і утвердженню національних цінностей у свідомості читачів.

Отже, у сучасній літературі Василь Шкляр відіграє визначну роль і є провідним майстром бестселерів. Для своїх творів письменник обирає важливі

історичні, національні та загальнолюдські проблеми, створює напружені сюжетні лінії, але не може бути названий елітарним чи масовим письменником.

Зосередження на письменницькій творчості В. Шкляра обґрунтоване тим, що автор вдало описує у своїх романах актуальні питання української історії, самореалізації українського народу, боротьби за історичну справедливість, талановито інтерпретуючи не всім відомі історико-культурні події для молодого покоління українців. Письменник звернувся до історичної тематики через потребу в сучасному суспільстві літератури, яка виховує у читачів готовність боротись не лишень за власні інтереси, але й за свою країну.

Висновки до першого розділу

Літературний концепт – це компонент авторської світоглядної системи, який оприявлює його уявлення про навколишню реальність природу, історію, героїв тощо, поєднує національний погляд на дійсність із індивідуально-авторськими уявленнями, а також містить відбиток національної культури. Це універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті та висловлений у художньому тексті. Це унікальний художній досвід, який залежить від багатьох чинників, як об'єктивних (культурно-історична парадигма, ментальність епохи, протягом якої цей концепт вживається), так і суб'єктивних (таких, як індивідуально-авторська картина світу).

У художньому тексті, що є результатом мовної діяльності, автор вербалізує свою концептуальну картину світу. Виходячи з цього, на основі когнітивного аналізу художнього тексту можлива реконструкція моделі концептуальної картини світу автора або виявлення фрагментів її змісту – концептів.

Концепти «свій» / «чужий» як предмет літературознавчого дослідження ілюструють імагологічні координати художнього твору і є визначальними для розуміння його ідейного змісту.

У сучасній літературі Василь Шкляр відіграє визначну роль і є провідним майстром бестселерів. Для своїх творів письменник обирає важливі історичні, національні та загальнолюдські проблеми, створює напружені сюжетні лінії, але не може бути названий елітарним чи масовим письменником.

РОЗДІЛ 2

ХУДОЖНІ ФУНКЦІЇ КОНЦЕПТІВ СВІЙ / ЧУЖИЙ У РОМАНАХ В. ШКЛЯРА «ЗАЛИШЕНЕЦЬ. ЧОРНИЙ ВОРОН» І «ХАРАКТЕРНИК»

2.1. Історичні та світоглядні витоки романів В. Шкляра «Чорний ворон» і «Характерник»

Художня література, яка після 1991 року активно почала повертати забуті сторінки історії, здебільшого оминала події Першої світової війни та національно-визвольної боротьби повоєнних років. Роман Василя Шкляра «Чорний Ворон», опублікований у 2009 році, став однією з перших спроб розкрити маловідомі аспекти того періоду й повернути їх у літературний та культурний контексти. З моменту виходу твору дослідники ретельно аналізували співвідношення історичної правди та художнього вимислу в ньому, підкреслюючи, що роман допоміг привернути увагу до подій минулого, які раніше були позбавлені значення й голосу в посттоталітарній свідомості. На думку О. Стадніченко, яка посилається на авторські коментарі до твору, «Чорний Ворон» відіграє важливу роль у відновленні національної свідомості Центральної України, рівень якої, за Шкляром, до 1933 року був навіть вищим, ніж у західних регіонах країни [31, с. 307].

Роман Василя Шкляра став важливою віхою у відновленні національної пам'яті, адже висвітлив той її аспект, який звертається до початкових етапів встановлення радянської влади на українських теренах і спростовує ідеологічний міф про «легке» прийняття цієї влади українцями. Твір чудово ілюструє ідею, що сучасна література, як зазначає Ришард Нич, є літературою досвіду у його нових, актуальних формах, а не просто відображенням поточної дійсності.

Слід зазначити, що Василь Шкляр обрав основним фоном для розвитку сюжету період після ліквідації головних сил антибільшовицького опору в

Холодному Яру (після 1922 року). У центрі уваги опинилася діяльність повстанців, які, попри проголошену більшовиками перемогу, продовжували боротьбу, саме тому друге видання роману, що з'явилося невдовзі після першого, отримало назву «Залишенець». Такий підхід не лише прагне відтворити героїчні постаті, як-от Чорний Ворон чи отаман Веремій, але й підкреслити тяглість традиції боротьби за національну ідею.

О. Пухонська пише, що у романі історична пам'ять розглядається через кілька важливих тем, зокрема через травматичну пам'ять, що пов'язана з черговою втратою шансів на українську незалежність. Після поразки УНР та відступу Петлюрівських військ за Збруч Україна опинилася під загрозою остаточної радянської окупації, яка мала на меті перетворити українців на підконтрольну масу, що, за словами Ханни Арендт, є основою будь-якого тоталітарного режиму. Василь Шкляр акцентує увагу на надзвичайно жорстоких методах радянзації, які тривали протягом усього існування Радянського Союзу. До таких методів належали катування, масові розстріли, репресії, підпали тощо. Людське життя переставало бути цінністю. В одному з уривків роману описується, як Павло Солонько, боровицький отаман, що прощається з життям, чекає катувань у чекістських мордовнях, де, перш ніж стратити, йому виколють очі та відріжуть язик, а його образ символізує метафору руйнування колективної пам'яті, де її носії позбавлені можливості ані бачити, ані говорити те, що суперечить офіційній ідеології [28, с. 4].

В. Франкл додає, що вибір періоду згорання боротьби холодноярців як історичного фону автору можливість показати дуальність національної свідомості українців. З одного боку, у творі звучить мотив зневіри в боротьбі, адже «більшовицька пропаганда робила своє», і багато вояків, змучені війною та піддані обіцянкам «земельки», тікали додому, а з іншого боку, викликані жорстокістю «червоних» і їхніми репресивними діями, багато чоловіків знову вирушали в ліс, аби продовжити боротьбу, хоча й знали, що перемоги їм не

досягти, але боротьба була для них способом помсти за пережиті кривди, що підтверджує епізод з роману: *«я часто питаюся новачків: чого ти до мене прийшов? І чую: у того москалі хату спалили, того пограбували, у того дівчину звалтували»*. Через жорстокі епізоди розправ Василь Шкляр демонструє травматичність ситуації, що сформувала підґрунтя для суспільного несприйняття нової влади, і це несприйняття згодом переросте у боротьбу під проводом Української Повстанської Армії, а також у дисидентські рухи, підпільну діяльність інтелігенції тощо [40, с. 76].

Василь Шкляр через своїх персонажів відтворює знайомі пропагандистські лозунги, що використовувались радянською ідеологією протягом усього існування СРСР. Наприклад, звучать гасла: *«Тільки в купі з Росією вільна Україна возможна», покірних «чекало нове життя в новій Україні!»*. Найбільша трагедія полягала в тому, що більшість людей, особливо серед сільського населення, все ж піддавались агітаційним закликам окупантів і знищення волі селянства, яке до Голодомору 1932-33 років становило значну частину етнічних українців, стало однією з основних цілей більшовицької влади.

Протягом усього роману простежується важлива ідея, яка не лише розкриває суть українського націоналізму, але й спростовує радянський міф про його насильницьку сутність. Автор прагне показати принципову різницю між політикою загарбників та прагненням до незалежності з боку націоналістичних сил, які змушені були діяти в підпіллі, а персонажі роману ставлять глибокі питання, що можуть здатися незвичними для свідомості українця того часу. Зокрема, Чорний Ворон на зустрічі з «червоним командуванням» ставить риторичне запитання: *«чи був де-небудь у світі хоч один окупант, який приходив на чужу землю робити добро?»* [43, с. 125].

Одним із ключових елементів сюжету роману «Чорний Ворон» є ідея національної незалежності України і концепцію часто розглядають у трьох вимірах: державницькому, етнічному та політичному. Відсутність давньої

державницької традиції в Україні іноді створювала хибне враження про її реальне існування. Більше того, спроби Української Народної Республіки ствердити незалежність і об'єднати українські землі в єдину державу зазнали нищівної поразки. Тому національна ідея, хоча й підтримувалася коротким досвідом самостійності, значною мірою ґрунтувалася на етнічних основах, пов'язаних з історичним досвідом боротьби (козаччина, гайдамаччина), національною культурною традицією та релігією.

У романі це втілюється, зокрема, через образ Холодного Яру, який символізує традицію національно-визвольних змагань. Мотронинський монастир, що був опорним пунктом повстанців ще з часів гайдамаччини, репрезентує священний символ боротьби за Україну, де віра та церква є невід'ємною частиною цієї боротьби (як, наприклад, ритуал освячення зброї). Важливим підтвердженням цієї думки є опис інтер'єру землянки, де під час зустрічі чекіста Пьотра Птіцина з лісовиками на покутті висіли образи Богоматері та її Сина, а нижче – два розгорнуті прапори: жовто-блакитний та чорний – бойовий прапор холодноярських повстанців, на якому срібними нитками був вишитий герб: «*Воля України або смерть*» [43, с. 73].

Отже, Василь Шкляр у своєму романі не позбавляє читача надії, а, навпаки, залишає фінал відкритим для роздумів. Його герой, Чорний Ворон, є не лише персонажем свого часу, а й уособленням українського націоналіста, який разом з ідеєю незалежності врешті відродиться в наступних етапах боротьби проти тоталітарного радянського режиму. Твір «Чорний ворон» займає важливе місце в процесі формування посттоталітарної пам'яті, висвітлюючи численні прогалини в темних сторінках національної історії.

Говорячи про історичну основу роману «Характерник», можемо сказати, що вона ґрунтується на загадковій події, що сталася на Запорозькій Січі в другій половині XVII століття. Ці факти збереглися в архівах того часу та записах хроністів, які ретельно фіксували події на Січі, адже це була неймовірна історія,

про яку зараз мало хто пам'ятає. Василь Шкляр вирішив присвятити цьому епізоду свій роман, прагнучи повернути забуті сторінки історії українському народові. Для написання твору автор використовував документи, що збереглися з того періоду. Центральною фігурою оповіді є отаман Запорозької Січі Іван Сірко, який відмовившись підкорятися наказам московського царя, наважується кинути виклик Москві.

А. Вихор пише, що у романі «Характерник» поєднуються реальні історичні події з елементами містики. Якщо в інших творах Василя Шкляра, таких як «Залишенець. Чорний Ворон», дія розгортається в 1920-х роках під час національно-визвольної боротьби, то в «Характернику» події відбуваються через кілька десятиліть після Великої Ради 1654 року. XVII століття було складним і багатим на важливі події, цей період історики зазвичай називають Руїною, і основна частина сюжету роману зосереджена на території Запорозької Січі. Василь Шкляр підкреслює, що для написання роману він використав матеріали, які мають реальну історичну основу, що є характерним для всіх його історичних творів [44, с. 86].

У романі «Характерник» Василь Шкляр знайомить читачів з мало відомими, але цікавими історичними подіями, згадує видатних діячів того часу, таких як Петро Дорошенко, український політичний та військовий лідер, гетьман Правобережної України, а також Іван Сірко – легендарний кошовий отаман Запорозької Січі та ватажок всього Війська Запорозького Низового. У творі також з'являється постать Івана Мазепи, гетьмана Лівобережної та Наддніпрянської України, який відіграв важливу роль у політичному та військовому житті країни.

А. Новиков додає, що на сьогодні не збереглося жодних оригінальних документів, що б достовірно відображали події Переяславської ради. Тому на точність фактів, представлених у романі, не можна покладатися беззаперечно. Автор використав наявну інформацію, а все інше – це домисел і художне

уявлення, і крім того, документацій про Запорозьку Січ того часу та про кошового отамана Івана Сірка дуже мало. Так само недостатньо відомо і про царя Олексія Михайловича та його родину, тож автор черпав матеріали для написання роману з історичних джерел, народної міфології та власної фантазії.

Таким чином, Василь Шкляр спирався на свій творчий талант і інтуїцію, займаючись такою складною та малодослідженою темою, тому не дивно, що події XVII століття в його романі виглядають дещо фантастично. Окрім відомих історичних постатей, таких як отаман Сірко, воєвода Ромодановський чи гетьман Самойлович, у творі з'являються містичні персонажі, як січовий лелека, козацький кінь або жаби з віддаленого болота Великого Лугу, і епізоди переносять нас у паралельний світ, де забуваються реальні битви та стратегії Сірка [21, с. 20].

Ще однією важливою історичною основою роману є тема таємничих характерників. У творі, разом із Сірком, ми знайомимося з козаком Кириком, з перших сторінок читач відчуває співчуття до нього, адже автор майстерно описав його життєву історію, так що ми переживаємо разом із Кириком, коли мова йде про його кохану Христю. І вже питання долі козацької ради відходить на другий план.

Наостанок, основна сюжетна лінія роману не зводиться до боротьби за долю України, а зосереджена на потребі вшанування її значення. Василь Шкляр вміло створює казкову й ідеалізовану картину життя на Січі, де панує рівність серед козаків, всі мають однакові права, а строгий закон поважають усі без винятку. На Січі встановлена козацька демократія, і читач має змогу поринути в атмосферу цієї свободи та гармонії, яку так майстерно передає автор у своєму творі «Характерник».

Отже, підсумовуючи, можемо стверджувати, що обоє романів Василя Шкляра – «Чорний ворон» і «Характерник» виводять на поверхню складні й часто болючі питання національної пам'яті, національної ідентичності та

боротьби за свободу. Автор глибоко занурюється в історію, намагаючись відновити забуті сторінки минулого, показати героїчну боротьбу українців та їхній спротив окупаційним силам. У його творах історичні події переплітаються з емоційними та філософськими рефлексіями, що дозволяє читачам краще зрозуміти не лише конкретні моменти української історії, але й більш широкі контексти національної боротьби за незалежність.

2.2. Образна система роману «Залишенець. Чорний ворон» крізь призму концептосфери «свій / чужий»

Історична проза Василя Шкляра на початку XXI століття відзначається стійким інтересом до національно-визвольного руху в Україні, зокрема до подій 1920-х років. У 2009 році він опублікував роман «Залишенець. Чорний Ворон», що розповідає про Холодноярську республіку, а через п'ять років вийшов його роман «Маруся», який став справжнім бестселером. У цьому творі автор описує героїчну та трагічну долю отаманів із родини Соколовських на Житомирщині. Основною темою обох романів є боротьба українських повстанців проти московсько-більшовицької агресії, що яскраво висвітлюється через бінарну опозицію «свій/чужий».

У праці «Залишенець. Чорний Ворон» концепція «свій / чужий» глибоко пронизує всі елементи роману: від загальної структури наративу до деталей описів, ліричних відступів і психологічних паралелей. Взаємодія цієї двоїстої пари тісно пов'язана з іншими контрастними поняттями, такими як добро і зло, влада і свобода, ворог і герой, вірність і зрада, сакральне і профанне, порядок і хаос, благородство і продажність тощо. Зображення «свого» та «чужого» в романі здійснюється через призму пошуку особистої ідентичності, враховуючи етнічний, гендерний і психологічний контексти. Головний герой, Чорний Ворон, спочатку воював за інтереси чужих, служачи царю та підтримуючи Керенського,

але після того, як Україна потрапила під більшовицьку окупацію, він проголошує: «Я починаю нову війну. І ніхто не зможе мене зупинити».

У романі, зображуючи історичну ситуацію в Україні після поразки УНР, коли московські агресори знову намагалися розіграти свою карту на українській території, автор звертає увагу на настрої повстанців Холодного Яру. Вже на перших сторінках твору видно, як унаслідок складних і суперечливих політичних подій змінюються усталені норми людського співіснування. Це, у свою чергу, змінює й межі сприйняття «свого» і «чужого». Особливо важливою є сцена розмови між отаманом Чорним Вороном і сліпою Євдосею, яка виразно демонструє ці зміни. Коли жінка дорікає: *«Лихим ти зробився. Зачерствів. Кажуть, навіть своїх убиваєш, тих, що піддалися на амністію»*, Ворон відповідає: *«Ті, що піддалися на амністію, не мої. Чека їх все'дно знищить, але спершу витрусить душу і все випитає. Тут один шлях – або сюди, або туди»* [43, с. 77].

У романі територіальний контекст українського життя охоплює простори, що розташовані по обидва боки річки Збруч, і вододіл між «своїми» і «чужими» в основному визначається геополітичною площею. Трагізм поділеності та розпорошеності України зумовлений зовнішніми факторами, передусім її розташуванням на межі різних держав. Ці території зображені в різних тональностях, що підкреслюють суперечливу природу цих земель, котрі одночасно є як своїми, так і чужими. Втекти з більшовицького *«раю»*, перетнути українсько-польський кордон, герої не відчують полегшення; навпаки, атмосфера підозрілості, погляди з недовірою з боку своїх земляків змушують їх постійно насторожено оглядатися, щоб не потрапити в руки прикордонної охорони, яка усіх, хто опинявся за Збручем, вважала *«советськими шпигунами»* [43, с. 79].

У роздумах головного героя, де висловлюється думка, що *«земля наша, а край чужий»*, знаходить відгук Шевченкове *«на нашій – не своїй землі»* та

Стусове *«рідна чужина»*. Однак у романі дещо штучно виглядає поділ населення Західної та Центральної України: *«Дуже прикро розповідати про наші ходіння «потойбічними» селами, начебто й українськими, але такими чужими, що не хочеться про це говорити. Скажу лишень, що люди там не такі, як у нас, – вони хоч розмовляли нашою мовою, та не було в них тієї доброти і щирого милосердя, що є в наших людях. Це особливо впадало в око після багатоденної подорожі до кордону, де скрізь, у кожній хаті, зустрічали нас із дитятком, як Божих посланників, завжди пускали переночувати, хати не перележите, казали господарі. А тут – ні, у цьому вільному світі всі чомусь дивилися на нас спідлоба, як на докучливих старців, і не раз зачиняли двері перед нашим носом»* [43, с. 121].

Провідники повстанського руху, які опинилися за кордоном, виглядають «своїми» на перший погляд, але в реальності виявляються «чужими» у конкретних політичних умовах. Спочатку повстанці ще сподівалися на підтримку закордону, але дуже швидко зрозуміли, що ці надії були марними, оскільки «закордон не поспішав з допомогою, і його обіцяне гасло потрапило в тенета польського колючого дроту». Наприкінці 1920 року, після підписання перемир'я між Польщею та Росією, головні частини Армії УНР, під командуванням Петлюри, перетнули Збруч і були інтерновані в Польщі. Керуючи діяльністю уряду УНР в еміграції, Петлюра заснував тижневик «Тризуб», де він писав про недавні визвольні змагання, про завдання еміграції та ситуацію в Україні під більшовиками. Це була ще одна спроба створити «Україну в екзилі». Холодноярські отамани, хоч і визнавали діяльність Петлюри та Тютюнника на українських землях, не могли прийняти їхнього дистанціювання від боротьби на батьківщині. Із претензіями до них звертається Ларіон Загородній, закидаючи їхній відхід від ідеї державотворення: *«Одного не можу второпати, якщо Петлюра з Тютюнником уже не збиралися вертатися в Україну, то чому ж вони, такі розумні, не передали свої повноваження комусь іншому? Невже у них*

там не знайшлося людини, здатної керувати боротьбою отут, у своєму краї, а не давати вказівки з чужого болота?» [43, с. 45].

Події роману здебільшого розгортаються в лісовому просторі, лише частково торкаючись території села. Зв'язок між поняттями «ліс» і «село» часто проявляється у діалогах персонажів: *«Вибачайте, хлопці, – ховаючи очі, казали дядьки, – часи змінилися, пора б і вам братися до якогось діла, бо в лісі ви вже нічого не виходите. Вертайтеся додому, хазяйнують і живіть, як люди» [43, с. 69].* Ліс і село, раніше взаємопов'язані, з часом стають протилежними і навіть ворожими.

Село, яке раніше було «своїм» простором, поступово перетворюється на чужий. Впровадження нової економічної політики, що тимчасово полегшила життя селян, змусило їх дистанціюватися від антирадянської боротьби. *«Ще зовсім недавно село зустрічало нас, як своїх хоронителів, мішками несло хліб, сало, курей, давало кращих своїх синів, а тепер – відвернулося» [43, с. 69].* Село і навіть рідна домівка стали місцями небезпеки, де будь-який візит міг обернутися пасткою.

У романі ліс, який у народній культурі часто символізує небезпечний хаос, навпаки, стає безпечнішим, ніж рідне село, з відчуттям загрози, яке панує серед повстанців. Для Чорного Ворона та його побратимів ліс стає притулком, адже ворог, побоюючись незнайомої місцевості, уникав заходити в гущавину, натомість обмежуючись польовими дорогами і селами: *«сюди, в лісові нетрі, ворог ніколи не показував носа, більшовики навіть великими силами не заходили в незнайому їм глушину, швендяли більше польовими дорогами, заглядали по селах і хуторах, і навіть свої гарнізони рідко ставили поблизу лісу» [43, с. 74],* відображають підпорядкованість земного буття вищим духовним і національним ідеям. Такий опис не лише підкреслює українську духовність і традиційність, але й має естетичну цінність, символізуючи нерозривний зв'язок між культурою, боротьбою за свободу та національною ідентичністю.

У межах такої системи цінностей чужинці, які уособлюють ворожий світогляд, здаються особливо потворними. Їхня поява в Гунському лісі навіть не залишилася непоміченою для його найдавнішого мешканця – старого, напівсліпого ворона. Він одразу зрозумів, що це «*інші люди*», які розмовляють незвичною, нетутешньою мовою, і виглядають інакше – «*чужі, рогаті, себто в рогатих шапках-будьонівках*» [43, с. 69].

Зокрема, юродивий Варфоломій гостро відчув темну, тривожну енергію, що виходила від лави червоноармійців. Він щосили намагався застерегти людей про близьку загрозу: «*Ховайся, хто може – люципер іде! На лобі звізда, на голові рог – передушить усіх! Горе, горе вам, невісти Христові! Гаспиди йдуть рогаті – будуть вас твалтувати! Тікайте!*» [43, с. 69].

У цьому контексті конфлікт між «своїм» і «чужим» набуває виміру взаємодії між людським і потойбічним. Із давніх часів «чужий» асоціювався з хаосом, руйнуванням порядку, а також сприймався як потенційний ворог, супротивник «наших богів» і носій зловісної магії. Віра в те, що «чужі» можуть приносити шкоду, була пов'язана з їхньою уявною близькістю до потойбічних сил.

Використовуючи традиційну концепцію «героїв» і «ворогів» та чітко окреслюючи межу між просторами «свого» і «чужого», В. Шкляр не зводить це протистояння до спрощеного поділу. Герої твору відкидають «чужинське» не лише через його несумісність із «своїм», а передусім через його протиріччя загальнолюдським моральним і етичним цінностям, і у цьому контексті показовим є діалог між лісовими повстанцями та чекістом-агітатором Птіциним, який намагається встановити зв'язок із холодноярцями, пропонуючи їм амністію і лояльність радянської влади. Коли отаман Деркач поцікавився, як слід звертатися до гостя, Птіцин представився, додаючи до цього, що він «*хахол*»: «*А чого ж не говориш по-нашому? – спитав Деркач. – Я вабище-то родом с Адеси. Но ецьо в деда мого била фамілія Птах. Не разгаваріваю, зато все панімаю. Ви*

можете гаваріть на мові, мені буде дуже приємно. Удивительно мелодичний язик!» [43, с. 73].

Отже, в романі «Залишенець. Чорний Ворон» зображено модель світу, яка гармонійно відображає етноментальні й ідеологічні основи українського життя. Концепт «свій / чужий» набуває глибокого змісту, проявляючись не лише в структурі художнього тексту, але й виходячи за межі його сюжетної лінії. Як бачимо, дане протиставлення співвідноситься з актуальними викликами, які постають перед Україною сьогодні, зокрема через агресію постійного зовнішнього ворога.

2.3. Система образів роману «Характерник» як відображення опозиції «свій / чужий»

Бінарна опозиція концептів «свій / чужий», що постає ядром відповідних концептуальних полів, є універсальною категорією в побудові мовної картини світу, представленої в романі Василя Шкляра «Характерник». Концепти «свій / чужий» категоризують світ аналізованого твору, виокремлюючи «своїх» і «чужих», даючи певну оцінку й допомагаючи орієнтуватися, виділяти релевантні ознаки.

Основним концептовиявом концептуального поля «свій» у романі В. Шкляра «Характерник» постають найменування Січового простору: *«У їхніх очах теж загорілося по дві свічечки, надворі враз потепліло, й вони лиш тепер побачили, що на Томаківку, на Базавлук, на Чортотлик, на їхню Січ і Великий Луг, на широкі степи вольностей запорозьких прилинула весна» [44, с. 105].* Великий Луг постає в романі як відданий і давній побратим козаків. Він надає їм схованки та попереджає про небезпеку, а людину, яка перебуває із ним у максимально гармонійних відносинах, готовий наділити надприродними здібностями: *«У Великому Лузі, де наближення людини звіддала вгадує звірина, птаство*

і всяке водяне створіння, тривога пробігає над плавнями й островами швидше за вітер, і Кміта, який знав Великий Луг, як власну долоню, уловлював його порухи й хвилювання від краю до краю» [44, с. 206].

Безмежність степу пов'язується в романі з відсутністю кордонів козацьких вольностей, а також невідворотністю приходу весни до України, коли козаки можуть вийти із зимового снігового полону та повноцінно провадити свою діяльність. Тому ще одним важливим для реалізації уявлення про «своє» в романі постає концепт «весна». Невипадково гетьман Самойлович так негативно ставився до снігу, який начебто принесли за собою московити зі своїм посольством.

Важливою складовою концептуального поля «свій» у романі постає концепт «свобода». Він виражає провідну цінність, усталену на Січі – заперечення будь-якого примусу та абсолютну добровільність участі в козацькому житті. На цьому наголошує й гетьман Самойлович, акцентуючи увагу посланців московського царя на тому, що запропоновані Москвою умови угоди з Січчю повністю йдуть у розріз із місцевими звичаями: *«Туди приходять хто хоче, відходить коли хоче, і видавати приходьків там не заведено. Такий звичай. Один для всіх» [44, с. 69].* Козацький ватажок дає московським послам зрозуміти, що вимоги царя стосовно необхідності вигнання з Січі «непевного люду» протирічать фундаментальному праву кожної людини долучитися до січовиків із власних міркувань та залишити їхні лави так само без примусу, з огляду на свої переконання.

Оригінальною є реалізація концепту «хата» як елемента опозиції «свій /чужий» у романі. З одного боку, цей концепт є очевидним носієм семантики української хати як символу усталеності, незнищенності нашого народу: *«... Хата перестояла ще не таких, – сказав писар Яковина. – І вас перестоїть» [44, с. 161].*

Водночас концепт «хата» як складовий елемент концептуальних полів «свій / чужий» у романі Василя Шкляра має у творі й негативну конотацію. Оскільки у творі зображено часи козацтва, то слід враховувати, що мандрівне життя степових лицарів минало переважно у військових походах, або ж і просто неба, відповідно, про жодне постійне місце проживання тут не йшлося. Власне, окремі хати, як постійне місце проживання, мали в козацькій традиції лише старі козаки, які через вік уже не могли брати участь у походах й осідали на хуторах у власних помешканнях, де заводили родину.

Для молодого козака такий спосіб життя вважався ганебним, про що свідчить таке твердження героя роману «Характерник» Кміти, висловлене ним на адресу козаків, що жили не на Січі й займалися господарством: *«Ну й хвала Богові! Бо той, хто прилипає до жінки, рано чи пізно робиться гніздюком»* [44, с. 207]. У цьому прикладі реалізоване імпліцитне порівняння хати з гніздом, а її мешканців називають «гніздюками», проводячи своєрідну паралель із полохливими птахами, що захищають лише знесені яйця й чий спосіб життя не може йти в жодне порівняння із життєвим шляхом справжнього козака.

Важливою складовою концептуального поля «чужий» у романі В. Шкляра «Характерник» постає концепт «чужинець». Своєрідність його реалізації в аналізованому художньому творі визначається такою притаманною козацькому січовому суспільству характеристикою, як герметичність. Звісно, січовики не мали пересторог стосовно всіх охочих узяти участь у їхній боротьбі та стати справжнім козаком, і відомими є випадки, коли козаками ставали представники різних етносів. Проте постійне життя на фронтірі, на межі цивілізації й степу змушувало запорожців ставитися до чужинців якщо й не з ненавистю, то не без певної перестороги. Про це свідчить своєрідне найменування козаками вітрів залежно від того боку, з якого вони віяли: *«Південний вітер – бусурмен, північний – москаль, східний – донець, західний – лях»* [44, с. 167]. Вбачаємо тут

відображення постійного перебування в колі ворогів, коли із затишшям одного «вітру» відбувалася активізація іншого.

Для козацтва представники інших народів, переважно ворожих до них та охочих до постійних набігів на території, контрольовані січовиками, мало чим відрізнялися від нечистої сили, а виступ у черговий похід проти турків і татар сприймався як своєрідний перехід між світами: *«Чорти? Мана? Татарські пєсиголовці?»* [44, с. 8].

Спостерігаємо тут, з одного боку, тенденцію до позбавлення ворога людських рис, а з іншого – співвідношення його із потойбічним світом, до якого ворогів потрібно насильницьким чином повернути, аби вони не зашкодили світу живих. Отже, для того, щоб надурити нечисту силу, варто змінити власну зовнішність, максимально уподібнивши її до обличчя представника потойбіччя, і характерники, покликані завдяки власному таланту на духовну боротьбу з нечистю, мали максимально вправно опанувати ці вміння й послуговуватися ними: *«Вправи зі зміною власного обличчя – перелицювання – були щоденними: кожен із учнів Кміти мусив <...> заокруглювати очі або робити їх косими й підпухлими, як у бусурменів»* [44, с. 148]. Як відомо, маска та її вбирання є одним із символів переходу між своїм та чужим світом, відповідно, уроки Кміти для юних козаків були спрямовані на вироблення адаптації для цього переходу.

Будучи зразком консервативного соціального прошарку, козацтво вкрай неохоче сприймало зміни, носіями яких зазвичай поставали представники інших народів. Так, спілкуючись із представниками посольства московського лжецаревича, гетьман Самойлович зауважує, що зміна погодних умов сталася із приходом московитів на українські землі: *«У нас взагалі стояли теплі зими, – подумав Самойлович, – поки ви, москалі, не понаносили сюди холоду своїми лаптями»* [44, с. 68]. Звісно, в цьому випадку йдеться, швидше, про вияв міфологічного мислення, проте зазначене висловлювання достатньо промовисто засвідчує ставлення представника козацької старшини до росіян як

репрезентантів світу «чужих». Спостерігаємо тут і реалізацію концепту «зима» як елемента «чужого» простору.

Одним із виявів концептуального поля «чужий» у романі «Характерник» постає концепт «жінка / жіночність». При аналізі його реалізації в романі слід ураховувати, що мова у творі йде про січовиків, які були непохитними стосовно присутності жіноцтва у Великому Лузі, ба більше, про такий прошарок козацтва, як характерники, що вирізнялися з-поміж інших запорожців суттєвою зосередженістю на духовних аспектах боротьби.

Так, учитель Кміта, ведучи розмову зі своїм учнем Кириком, ставить йому запитання стосовно інших своїх вихованців, уточнюючи: *«А як там Ги́ря і Костоґриз? Вони теж стали бабовалами?»* [44, с. 207]. У цьому запитанні відчувається зневага до козаків, які зрадили січовим ідеалам заради комфортного існування з жінкою, про що свідчить знижено-презирливе прізвисько, за допомогою якого Кміта об'єднує всіх таких запорожців: бабовали.

Більше того, коли Кирик наводить на противагу такому поглядів свого вчителя приклад Івана Сірка, що мав дружину та дітей, старий характерник миттєво йому опонує: *«Сірко живе третє життя, він уміє і так, і сяк. Але скільки разів він бачив свою Настю? Прикинь. Ото скільки дітей у нього, стільки разів і бачив, – ехидно реготнув Кміта. Христуся зіщулилася від того сміху й так жалі»* [44, с. 208]. Отже, мусимо зауважити, що концепт «жінка» у концептосфері козацького життя, зображеного в романі Василя Шкляра «Характерник», належить до складу концептуального поля «чужий», адже жінка на Січі була непитомим, нетиповим елементом.

Отже, у романі Василя Шкляра «Характерник» репрезентації концептуальних полів «свій» та «чужий» є визначальними в аспекті світобачення персонажів аналізованого твору. У свідомості запорізьких козаків «свій», замкнений простір, відокремлений від зовнішнього світу й контрольований січовиками, протистоїть невизначеності й хаосу «чужого» простору та постає

своєрідним засобом захисту козацтва від негативних впливів. Концептуальне поле «Свій» містить у своїй основі концепти «Січ», «весна», «свобода», «хата». Відповідно, концептуальне поле «Чужий» представлено в романі концептами «чужинець», «жінка», «зима».

Висновки до другого розділу

Отже, романи Василя Шкляра «Чорний ворон» та «Характерник» піднімають важливі та болісні питання, пов'язані з національною пам'яттю, ідентичністю та боротьбою за свободу. Автор глибоко занурюється в історичні події, прагнучи відновити забуті моменти минулого та показати відвагу українців у боротьбі з окупаційними силами. Зокрема, у творах Василя Шкляра історичні факти переплітаються з особистими переживаннями та філософськими роздумами, що дає змогу читачам не лише осмислити окремі етапи української історії, а й зрозуміти ширші аспекти національного прагнення до незалежності.

Роман «Залишенець. Чорний Ворон» презентує модель світу, яка чітко відображає етноментальні та ідеологічні принципи українського життя. Концепт «свій / чужий» набуває глибокого символічного значення, проявляючись не лише в самій структурі тексту, а й виходячи за його межі. Це протиставлення резонує з актуальними викликами, з якими стикається Україна сьогодні, зокрема у контексті постійної агресії з боку зовнішнього ворога.

У романі Василя Шкляра «Характерник» важливими є уявлення про концептуальні поля «свій» і «чужий», які визначають світогляд героїв твору. Для запорізьких козаків «свій» асоціюється з обмеженим простором, відокремленим від зовнішнього світу і контрольованим січовиками, що слугує захистом від зовнішніх загроз і непевностей. У той час як «чужий» простір сприймається як невизначений, хаотичний і небезпечний. Концепт «Свій» об'єднує ідеї «Січі»,

«весни», «свободи», «хати», тоді як концепт «Чужий» представлений через поняття «чужинець», «жінка», «зиму».

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТВОРЧОСТІ В.ШКЛЯРА В ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ЛІТЕРАТУРИ

3.1. Аналіз чинних програм з української літератури

У шкільному курсі української літератури творчість Василя Шкляра вивчають у 11 класах на стандартному та на профільному рівні. Зокрема, у рамках навчальної програми з української літератури 10-11 класів (автора Р. Мовчан та ін.) учні знайомляться з романом Василя Шкляра «Залишенець», що має глибокий історичний контекст і відображає важливі моменти боротьби за незалежність України [17; 18].

Згідно з навчальною програмою, цей твір відводиться на самостійне опрацювання. Вивчення «Залишенця» дозволяє учням зануритися в історичні події доби козацьких воєн, розглядати образи національних героїв, що відображають патріотизм, боротьбу та самопожертву, а також відчутти важливість історичної пам'яті у формуванні національної ідентичності.

Тема козацької доби, кровопролитних боїв і невід'ємної боротьби за свободу є актуальною і важливою для розуміння сучасних викликів, з якими стикається Україна, тому вивчення цього роману допомагає учням не тільки осмислити складні аспекти національного самовизначення, а й поглибити розуміння місця літератури в процесах формування суспільної свідомості.

Учень / учениця:

- аналізує важливість історичних подій та їх вплив на національну ідентичність, розрізняючи теми національної боротьби, патріотизму та самопожертви;
- інтерпретує зміст твору, висловлюючи власні погляди на моральні, філософські та соціальні питання, які піднімаються в романі;

- досліджує образи героїв і їх символічне навантаження, зокрема, їхній внесок у боротьбу за незалежність України;
- висловлює й аргументує власну думку щодо значення історії та літератури в процесах соціально-політичних трансформацій;
- здійснює порівняльний аналіз між історичними фактами і художнім осмисленням їх у творі.

Ключові компетентності учня / учениці в процесі вивчення творчості Василя Шкляра:

1. Критичне мислення: учень здатний не лише вивчити зміст твору, але й критично осмислити важливість історії у формуванні сучасної української ідентичності.
2. Ідентифікація образів та їх аналіз: учень вчиться розпізнавати символічні та метафоричні образи в романі, наприклад, уявлення про національних героїв як втілення ідеї боротьби за незалежність.
3. Глибинне осмислення соціальних і політичних аспектів: учні здобувають навички аналізу соціальних та політичних змін, що відображені в творі, і застосовують ці знання до розуміння сучасної реальності.
4. Інтерпретація тексту в контексті історії: учні вчать співвідносити художній твір з історичними подіями, що підвищує їхню обізнаність про важливість історії та культурної пам'яті для національного самовизначення.
5. Розвиток усвідомленого ставлення до літератури: через обговорення тексту учні формують емоційну й інтелектуальну зв'язок з українською історією та культурою.

Порівняємо вивчення творчості Василя Шкляра на стандартному та профільному рівнях в 11-му класі.

Роман Василя Шкляра «Залишенець» вивчається *на стандартному рівні* для учнів 11 класу в рамках курсу української літератури. Під час самостійного опрацювання твору учні знайомляться з основними сюжетними лініями та історичними контекстами, на яких побудована книга, також зосереджуються на вивченні образів головних героїв, їхніх внутрішніх конфліктів, важливих питаннях історії, які розкриваються через переживання персонажів. Окрема увага приділяється аналізу символіки та художніх засобів, що використовує автор для передачі ідеї боротьби за незалежність і гідність [17].

Під час самостійного читання учні здобувають навички критичного мислення, аналізують морально-етичні проблеми, порушені в романі, а також висловлюють власні думки щодо історичної правди та її відображення у літературі. Важливим етапом є також робота з текстом, що дозволяє розширити словниковий запас учнів та вивчити типові для Василя Шкляра вирази і стилістичні особливості.

Зокрема, розглянемо наступні навчальні теми для уроків вивчення творчості Василя Шкляра [17]:

1. Тема: «Історична правда в романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон»

Учні досліджують, як автор передає історичні події та відображає дух боротьби за незалежність України, порівнюють історичні факти з художнім осмисленням, аналізують, наскільки достовірно Василь Шкляр описує козацькі звичаї та історичні реалії. На уроці використовуються порівняльні таблиці для зіставлення подій з історичних джерел і роману, тим самим учні розвивають критичне мислення та історичну свідомість, що сприяє кращому розумінню національної ідентичності.

2. Тема: «Патріотизм і самопожертва у романі «Залишенець. Чорний ворон».

Здобувачі освіти аналізують образи героїв, які відображають ідею патріотизму, розглядають їхню внутрішню мотивацію та відношення до боротьби за свободу, особливу увагу приділяють моральним дилемам героїв. Методичні можливості вивчення даної навчальної теми включають дискусії у форматі «круглого столу», де учні висловлюють свої думки та порівнюють із сучасними проявами патріотизму.

3. Тема: «Символізм у творчості Василя Шкляра».

На даному уроці, учні досліджують використання символічних образів, таких як шабля, степ, ідея волі, які є наскрізними у романі. Проводяться групові завдання на пошук символів у тексті та їхнє тлумачення, завдяки чому учні поглиблюють знання про художні засоби, збагачують словниковий запас і розвивають інтерпретаційні навички.

4. Тема: «Морально-етичні проблеми у романі «Залишенець. Чорний ворон».

Під час вивчення теми, учні аналізують ключові конфлікти, такі як вибір між свободою та покорою, особисте щастя та національний обов'язок. Методичний акцент робиться на створенні діаграм конфліктів, які виявляються у творі, і дискусіях на основі цитат із роману, завдяки чому учні формують навички аргументації, розвивають емоційний інтелект і вчаться співпереживати героям.

5. Тема: «Стилістичні особливості мови Василя Шкляра».

Учні вивчають унікальну авторську манеру письма, зокрема використання архаїзмів, діалектизмів, поетичної лексики, які відображають колорит епохи. Методичні прийоми вивчення даної теми: аналіз уривків тексту з метою визначення функції мовних засобів, творчі вправи на написання коротких есе у стилі Шкляра.

6. Тема: Проблема вибору в умовах боротьби за свободу.

На основі роману обговорюється, як герої ухвалюють рішення в умовах складних обставин, і також учні розглядають приклади дилем, з якими

стикаються персонажі, аналізують їхні дії, намагаються знайти паралелі із сучасним життям. Зокрема, на уроці застосовується метод рольових ігор, де учні стають «адвокатами» героїв, обґрунтовуючи їхній вибір.

7. Тема: Художнє осмислення історії в літературі.

Під час вивчення теми «Художнє осмислення історії в літературі», учні досліджують, як література може доповнювати історичну науку, створюючи емоційно насичену картину минулого, виконують порівняльний аналіз між документальними джерелами й описом подій у романі, обговорюючи, як художнє слово впливає на сприйняття історії.

8. Тема: Мотив свободи і боротьби у романі «Характерник».

Роман розкриває боротьбу козаків за незалежність і свободу, тож на уроці учні аналізують, як через образ характерника передається ідея безстрашності, готовності до самопожертви. Вчителем використовується створення ментальних карт, які відображають дії героїв у межах боротьби за свободу, та обговорення, як ці події перегукуються із сучасними викликами для України.

9. Тема: Міфологічні та історичні елементи у творі.

Учні визначають, як Василь Шкляр поєднує історичні факти та міфологічні елементи, створюючи захопливу атмосферу роману. На уроці також використовується метод цитатного аналізу, де учні знаходять у тексті приклади міфологічних образів, пояснюють їхнє значення і функцію у творі.

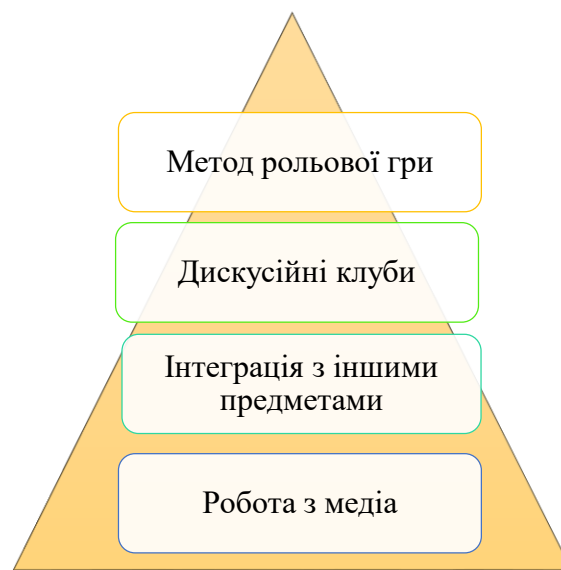
10. Тема: Філософія козацького духу у романі «Характерник».

На даному уроці здобувачі освіти аналізують, які цінності, принципи та переконання складають основу козацького світогляду, обговорюють, як ці принципи відображаються у поведінці характерника і впливають на його рішення. Методика проведення уроку також включає інтерактивні завдання, наприклад, написання міні-есе «Що я виніс із філософії характерників?».

Таким чином, кожна з навчальних тем спрямована на формування у школярів ключових компетентностей, таких як критичне мислення, аналітичні та

інтерпретаційні навички. Вивчення творчості Василя Шкляра через зазначені теми дозволяє не лише досягнути літературний та історичний контексти, а й сприяє вихованню патріотизму, емпатії, розуміння суспільних і моральних викликів, адже кожна тема поєднує історичний та літературний аспекти, що створює міждисциплінарний підхід до навчання.

На нашу думку, у викладанні творчості Василя Шкляра на стандартному та профільному рівнях доречно використовувати такі методи, позначені на рисунку 3.1.:

Рис. 3.1. Методи викладання творчості Василя Шкляра

1. Метод рольової гри. Учні можуть «перевтілюватися» в героїв роману, обговорювати їхні дії, мотиви та наслідки їхніх рішень.
2. Дискусійні клуби. Формат обговорення дозволяє учням висловити свої думки, аргументувати їх і знаходити компроміси.
3. Інтеграція з іншими предметами. Наприклад, під час вивчення історії можна зіставити події, зображені в романі, із реальними історичними фактами.
4. Робота з медіа. Аналіз сучасних екранізацій, інтерв'ю з автором, рецензій на роман сприяє розширенню сприйняття твору.

Результати навчання:

Вивчення творчості Василя Шкляра дозволяє учням:

- зрозуміти важливість історичних подій у формуванні національної свідомості;
- усвідомити значення боротьби за свободу в різні історичні періоди;
- сформувати ціннісне ставлення до літературної спадщини як до інструмента збереження національної ідентичності.

На профільному рівні вивчення роману «Залишенець» дозволяє учням поглибити розуміння художньої та історичної складових твору. Вони аналізують не лише сюжетні лінії, але й комплексність образів, їхні психологічні портрети та мотивацію в умовах війни і національної боротьби, також вивчають детальніше історичний контекст, зокрема, події часів Української національної революції та їх вплив на особистісний розвиток героїв [18].

Профільний рівень передбачає більш глибокий аналіз творчих технік, таких як використання діалогу, метафор, символів, порівнянь для передачі ідеї національної гідності, патріотизму, боротьби з зовнішніми і внутрішніми ворогами. Крім того, учні проводять порівняння твору Василя Шкляра з іншими історичними романами, вивчають еволюцію образів героя-борця в українській літературі, досліджують питання історичної пам'яті та її роль у формуванні національної свідомості. Важливим завданням на профільному рівні є також критичне осмислення ідей роману, аналіз його впливу на сучасну літературу та суспільство.

Таким чином, включення творчості Василя Шкляра до шкільної програми сприяє формуванню у старшокласників не лише літературної компетентності, а й громадянської свідомості, патріотизму та глибокого розуміння історичних процесів.

Отже, вивчення творів Василя Шкляра в рамках шкільної програми сприяє формуванню у школярів не тільки критичного ставлення до літератури, але й

розуміння того, як літературні твори можуть впливати на соціальні процеси, історичну пам'ять і національну свідомість.

Таким чином, вивчення творів Василя Шкляра у старших класах допомагає учням краще зрозуміти важливі історичні події, що формували націю, а також дає можливість розвивати необхідні компетентності для осмислення культурних і соціальних аспектів в контексті сучасної України.

3.2. Методичні можливості вивчення творчості В. Шкляра в шкільному курсі літератури

Вивчення творчості Василя Шкляра, зокрема його романів «Залишенець. Чорний ворон» та «Характерник», у шкільному курсі літератури має велике методичне значення. Твори Василя Шкляра поглиблюють розуміння учнями важливих історичних подій, що мали величезне значення для української нації, зокрема періоду національно-визвольної боротьби, і піднімають важливі моральні питання. У цих романах автор звертається до теми боротьби за незалежність, патріотизму, мужності, честі й зради, що є дуже актуальними для сучасної молоді.

Нижче наведемо таблицю 3.1., яка описує методичні можливості вивчення творчості В. Шкляра в шкільному курсі літератури.

Таблиця 3.1

Методичні можливості вивчення творчості В. Шкляра в шкільному курсі літератури

Роман Василя Шкляра	Методичні можливості вивчення твору в шкільному курсі літератури	Пояснення
	Історичний контекст	Використання історичних матеріалів для кращого розуміння подій, таких як період Великої Руїни, через порівняння

«Залишенець. Чорний ворон»		літературних образів з реальними історичними постатями того часу.
	Робота з літературними персонажами	Аналіз головного героя та інших персонажів дозволяє учням розглянути їх мотивацію, внутрішні конфлікти, моральний вибір, створюючи умови для глибокого розуміння образів у контексті історії.
	Дискусії і обговорення	Створення ситуаційних дискусій, де учні можуть висловлювати свої думки щодо вибору героя між патріотизмом і зрадою, боротьбою за незалежність і особистою безпекою.
«Характерник»	Вивчення культури та обрядів козацтва	Зрозуміти важливі елементи української культури через аналіз образу характерника, зокрема козацькі традиції, обряди та моральні цінності, що дозволяє поглибити знання про козацтво.
	Героїчний і моральний вибір	Дослідження моральних дилем герою дозволяє учням розглядати його ставлення до боротьби, обов'язку та особистих переживань, формуючи розуміння складних моральних виборів.
	Інтеграція з історією	Уроки з інтеграцією історичних знань, які розкривають зв'язок між літературними подіями та реальними історичними фактами, зокрема з історією Запорізької Січі.

На нашу думку, використання методів, зазначених в таблиці 3.1 допомагає глибше осмислити текст, пов'язуючи його з реальними історичними фактами та культурними процесами, що дозволяє створити у школярів цілісне уявлення про важливі аспекти української історії та літератури.

Крім того, розглянемо приклад розробленого плану уроку позакласного читання Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон».

Тема уроку: Аналіз повісті Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон» в контексті історичної правди та патріотичного виховання.

Мета уроку:

1. Ознайомити учнів із творчістю Василя Шкляра, його місцем в українській літературі та значенням твору «Залишенець. Чорний ворон».

2. Розвивати навички аналізу художнього тексту на основі історичних подій, що описані в повісті.
3. Сформувані уявлення про героїв твору та їхній патріотизм, а також важливість збереження історичної пам'яті.
4. Стимулювати критичне мислення учнів через обговорення моральних та етичних проблем, порушених у творі.

Обладнання: опорний конспект уроку.

Хід уроку:

Урок розпочинається з *мотивації навчальної діяльності*. Вчитель запитує учнів: «Що для вас означає поняття героїзм? Як ми розуміємо це поняття в контексті історії нашої країни?»

Вищенаведене запитання спонукає учнів задуматися над важливістю героїзму в житті кожної людини та в історії нашої держави. Далі обговорюється, чому важливо знати історію народу через призму літературних творів. Вчитель підкреслює, що література допомагає глибше зрозуміти переживання людей у певні історичні періоди, що робить історію живою та емоційною.

Вступне слово вчителя визначає мету уроку: «Сьогодні ми розглянемо твір Василя Шкляра, в якому показана важка боротьба українців за свою свободу».

На наступному етапі уроку учні ознайомлюються з автором та контекстом твору. Вчитель проводить презентацію, в якій розповідає про життя та творчість Василя Шкляра, а також обговорює його літературні принципи. Окремо приділяється увага історії визвольної боротьби українців після Другої світової війни, адже саме в цей час розгортається дія повісті «Залишенець. Чорний ворон». Учні знайомляться з основними персонажами твору та їх роллю у розвитку сюжету.

Наступним етапом є *аналіз основних подій повісті*. Вчитель ділить учнів на групи, кожна з яких працює з певною частиною твору. Групи повинні проаналізувати персонажів, сюжет та історичну правдивість подій.

Учні відповідають на питання, наприклад:

1. Хто є головним героєм твору і чому він є символом героїзму та відданості?
2. Які моральні дилеми порушує твір?
3. Як ви оцінюєте поведінку персонажів у критичних ситуаціях?

Після групової роботи кожна група презентує свої висновки, а вчитель уточнює основні моменти та наголошує на важливих історичних аспектах твору.

Далі вчитель пропонує учням обговорити важливі теми, такі як патріотизм та історична пам'ять, які порушуються у творі.

Питання для обговорення звучать так:

1. Чи можна назвати головного героя «Чорного ворона» символом національної ідентичності?
2. Як твір висвітлює важливість збереження історії та пам'яті про боротьбу за незалежність?
3. Які моральні уроки можна винести з твору?

Таке обговорення дає учням змогу розглянути, як художній твір може стати засобом виховання патріотизму та національної свідомості.

На наступному етапі уроку проводиться рольове читання та виразне прочитання окремих фрагментів твору. Вчитель пропонує учням зачитати уривки, де показані найбільш емоційно насичені моменти, наприклад, сцени боротьби чи переживання героїв. Після прочитання учні обговорюють, як змінилася поведінка героя в цих ситуаціях та які почуття викликають ці сцени.

Після цього настає етап закріплення матеріалу через творчі вправи. Учні виконують *вправу «Мікрофон»*, де по черзі відповідають на питання: «Як би ви описали героя твору? Які риси характеру ви вважаєте найважливішими для нього?»

Потім проводиться *вправа «Розумова мапа»*, в ході якої учні створюють на дошці або на картках мапу з основними ідеями твору, пов'язаними з патріотизмом, боротьбою та історичною пам'яттю.

У підсумку уроку вчитель підсумовує результати обговорення та висловлює загальне враження від виконаної роботи.

Для рефлексії учні відповідають на питання:

- Що для вас значить бути патріотом своєї країни?
- Як цей урок змінив ваше сприйняття історії України?

Окрім запропонованих видів діяльності, учням можна запропонувати створити *хмару слів*, яка відобразить основні ідеї, теми, символи та поняття, пов'язані з романом Василя Шкляра *«Залишенець. Чорний ворон»*.

Для цього:

1. Учні разом із вчителем обговорюють, які слова або фрази найкраще характеризують твір (поняття, що стосуються боротьби за незалежність, патріотизму, історичної пам'яті, жертвності, головних героїв чи ключових подій (наприклад, *«герой»*, *«свобода»*, *«Україна»*, *«Чорний Ворон»*, *«визвольна боротьба»*, *«жертвність»*, *«ідентичність»*, *«історія»*)).
2. Далі учні обирають найважливіші слова й записують їх. Кожен додає свої асоціації, спираючись на текст роману та особисті враження.
3. Використовуючи онлайн-сервіси для створення хмар слів (наприклад, WordArt, WordClouds чи Canva), учні вводять слова і формують хмару. Вчитель може допомогти з технічними аспектами, якщо це необхідно.

Приклад хмари слів до роману Василя Шкляра *«Залишенець. Чорний ворон»* наводимо на рисунку 3.2.

Рис. 3.2. Приклад хмари слів до роману Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон» (застосунок: <https://worditout.com/word-cloud/create>)

Ми вважаємо, що створена хмара слів стане візуальним підсумком уроку, допоможе узагальнити знання та створить творчий продукт, який відображає зміст твору та ставлення учнів до його основних ідей. Цю хмару можна роздрукувати й використати як ілюстрацію до уроку або елемент виставки, присвяченої українській літературі.

Як домашнє завдання, учні отримують завдання написати есе на тему: «Як повість «Залишенець. Чорний ворон» допомагає краще зрозуміти героїзм та боротьбу українців за незалежність?».

Отже, на нашу думку, вивчення творчості Василя Шкляра, зокрема його роману «Залишенець. Чорний ворон», має велике значення для формування патріотичного світогляду сучасної молоді, так як твір порушує важливі питання боротьби за незалежність, збереження національної ідентичності та історичної пам'яті, які є актуальними для кожного українця. Завдяки глибокому зануренню у події минулого, зображенню героїчних постатей та моральних дилем, які постають перед героями, учні мають змогу не лише краще зрозуміти історію нашої країни, але й замислитися над власними цінностями та місцем у сучасному світі.

Вивчення роману «Залишенець. Чорний ворон» також сприяє розвитку критичного мислення та емоційного інтелекту. Аналізуючи поведінку героїв, їхню відданість своїм переконанням та готовність боротися за свободу, учні вчаться оцінювати складні життєві ситуації та робити висновки про важливість відповідальності, жертвності та любові до рідної землі. Крім того, обговорення твору у групах, рольове читання та творчі завдання дозволяють учням інтегрувати свої знання з літератури, історії та мистецтва, роблячи навчання інтерактивним та емоційно насиченим.

Завдяки такому підходу літературний твір стає не лише засобом вивчення художнього слова, але й потужним інструментом виховання національної самосвідомості, моральності та активної громадянської позиції. Тому інтеграція творів Василя Шкляра у навчальні програми є важливим кроком до глибшого розуміння української історії, культури та духовності.

Зокрема, ми також розробили план уроку позакласного читання твору Василя Шкляра «Характерник».

Мета уроку:

1. Ознайомити учнів із твором Василя Шкляра «Характерник», його місцем у сучасній українській літературі та історичному контексті.
2. Розвивати навички аналізу літературного твору через вивчення художніх засобів, образів та тематики, відображених у тексті.
3. Сприяти формуванню почуття гордості за історичне минуле України, збереження національної ідентичності та пошани до народних героїв.
4. Стимулювати критичне мислення через обговорення питань моралі, етики та взаємозв'язку історії й сучасності.

Структура уроку позакласного читання твору Василя Шкляра «Характерник» виглядає наступним чином (рис.3.3.).

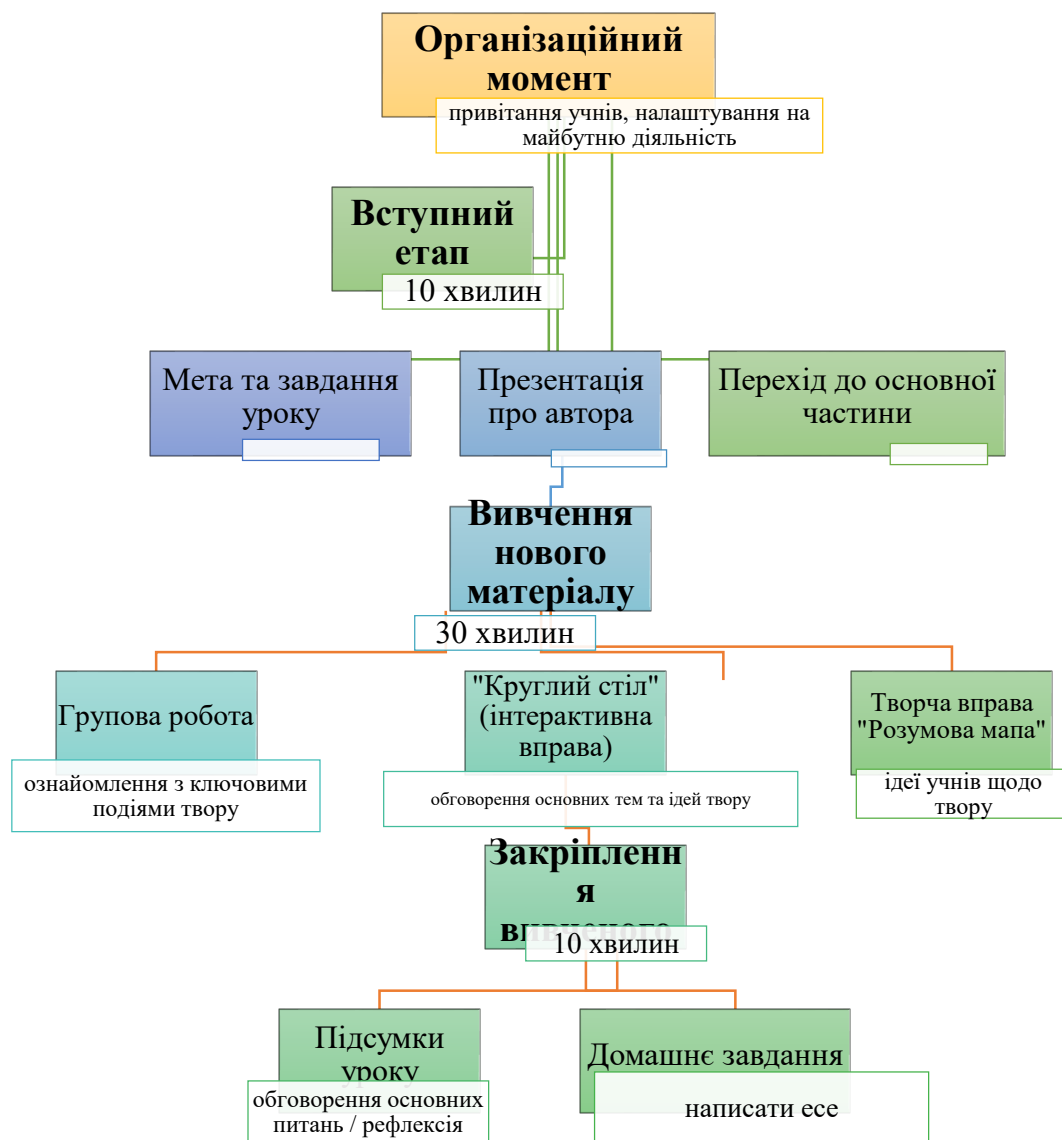

Рис. 3.3. Структура уроку позакласного читання твору Василя Шкляра «Характерник»

Урок починається із запитання вчителя:

«Чи вірите ви у зв'язок історії та легенд? Як думаєте, чи можуть казкові риси бути частиною реальних подій?»

Учні діляться думками, обговорюють вплив героїчного епосу на формування національного духу. Далі вчитель пояснює, що поняття «характерник» у козацькій традиції пов'язане з уявленнями про надзвичайні здібності, які виходять за межі звичайного, але водночас є символом мужності та сили.

Вступне слово вчителя.

Вчитель пояснює, що сьогодні на уроці вони аналізуватимуть твір Василя Шкляра «Характерник», який відкриває для читача містичну й героїчну сторону козацької доби. Подається коротка історична довідка про часи, коли відбуваються події, згадані в романі.

Презентація про автора допомагає учням дізнатися про життя Василя Шкляра, його літературну діяльність, зв'язок з історичною тематикою та патріотизмом.

Робота з текстом

1. Ознайомлення з ключовими подіями твору.

Учні читають уривки, які описують образ головного героя, його вчинки та взаємодію з іншими персонажами.

2. Групова робота.

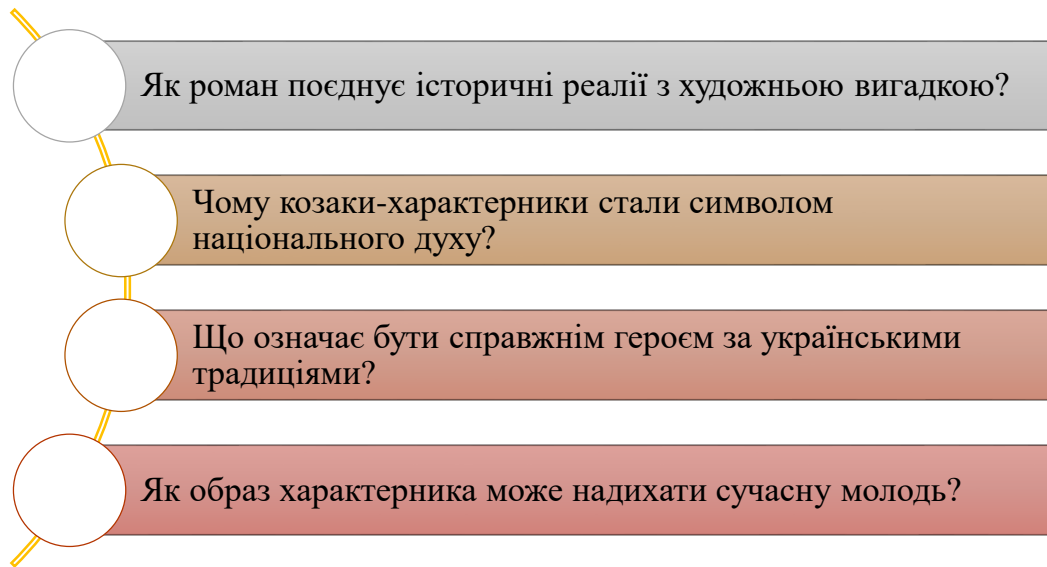
Клас поділяється на групи, кожна з яких аналізує окремий аспект:

- Образ головного героя-характерника: його риси, здібності та моральні цінності.
- Символіка та міфологія в романі: як містичні елементи впливають на сприйняття сюжету?
- Історичні події: реальність і художній вимисел.
- Тема патріотизму та боротьби за свободу в романі.

Групи обговорюють та презентують свої висновки.

Обговорення основних тем та ідей твору – Інтерактивна вправа «Круглий стіл»

Вчитель ставить питання для обговорення (рис. 3.4.):

Рис. 3.4. Запитання для «круглого столу»

Завдяки даному інтерактивному методу, учні висловлюють свої думки, обґрунтовуючи їх фактами з роману «Характерник».

Виразне читання

Учні зачитують найбільш емоційно насичені фрагменти твору, наприклад сцени, що розкривають внутрішню силу головного героя або його моральні принципи. Після кожного фрагменту вчитель пропонує обговорити почуття, які він викликає.

Закріплення матеріалу.

1. Творча вправа «Розумова мапа».

Учні створюють мапу ідей, пов'язаних із твором, наприклад, «Характерник: символіка, боротьба, цінності».

2. Вправа «Мікрофон».

Учні відповідають на запитання:

«Як би ви описали головного героя роману? Які його риси ви вважаєте найважливішими?»

Окрім запропонованих видів діяльності, учням також можна запропонувати створити хмару слів, яка відобразить основні ідеї, теми, символи та поняття, пов'язані з романом Василя Шкляра «Характерник».

Нижче, нами для прикладу створена *хмара слів* на основі ключових понять і тем, що характеризують роман «Характерник» Василя Шкляра, і яка демонструє центральні ідеї, образи та концепти, які відображаються в тексті (рис. 3.5.).

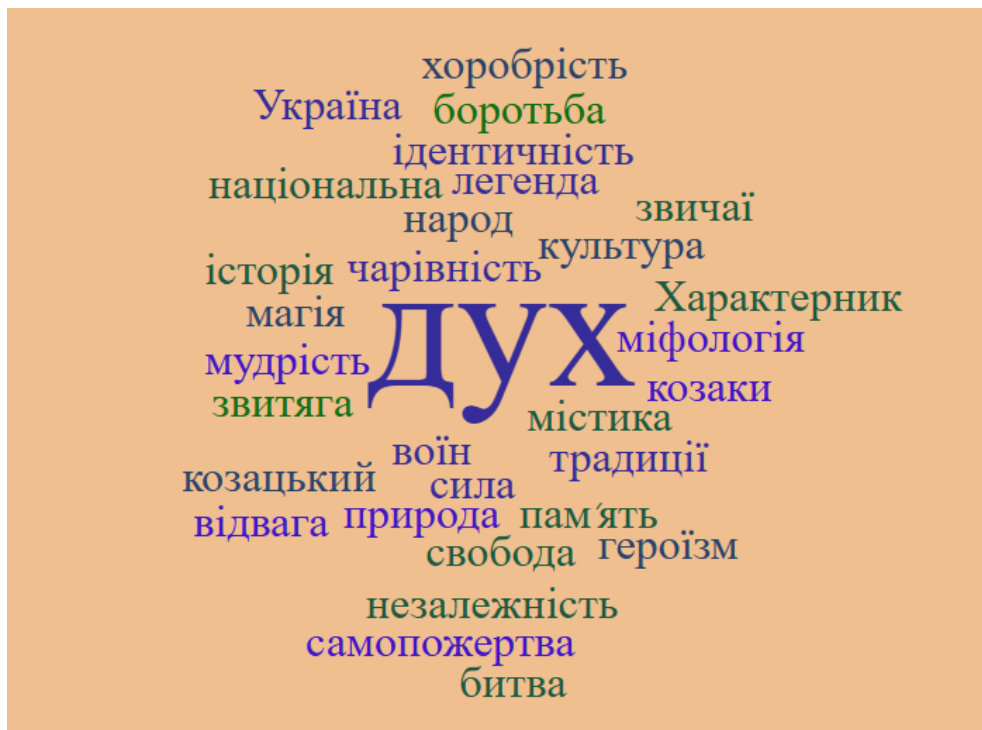

Рис. 3.5. Приклад хмари слів до роману Василя Шкляра «Характерник»

(застосунок: <https://worditout.com/word-cloud/create>)

Рефлексія.

Вчитель підсумовує роботу класу, акцентує увагу на важливості розуміння історії та народних традицій через літературу. Учні відповідають на питання:

1. «Чи змінився ваш погляд на історію козацтва після цього уроку?»
2. «Які риси характеру характерника ви вважаєте найбільш актуальними для сучасного українця?»

Домашнє завдання: написати есе на тему:

«Характерник як уособлення козацької сили та національного духу: що ми можемо взяти з цього образу для сучасності?»

Вивчення твору Василя Шкляра «Характерник» дозволяє учням глибше зрозуміти історичне минуле, символіку козацької доби та моральні цінності, які залишаються актуальними донині. Роман мотивує до роздумів про зв'язок із предками, важливість збереження ідентичності та формує патріотичний світогляд.

Висновки до третього розділу

У шкільному курсі української літератури творчість Василя Шкляра вивчають у 11 класах на стандартному та на профільному рівні. Зокрема, у рамках навчальної програми з української літератури 10-11 класів (автора Р. Мовчан та ін.) учні знайомляться з романом Василя Шкляра «Залишенець», що має глибокий історичний контекст і відображає важливі моменти боротьби за незалежність України.

Необхідність вивчення творчості Василя Шкляра, зокрема його романів «Залишенець. Чорний ворон» та «Характерник», у шкільному курсі літератури має велике методичне значення. Твори Василя Шкляра поглиблюють розуміння учнями важливих історичних подій, що мали величезне значення для української нації, зокрема періоду національно-визвольної боротьби, і піднімають важливі моральні питання.

Нами було розроблено план уроку позакласного читання Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон». Вивчення роману «Залишенець. Чорний ворон» сприяє розвитку критичного мислення та емоційного інтелекту. Аналізуючи поведінку героїв, їхню відданість своїм переконанням та готовність боротися за свободу, учні вчаться оцінювати складні життєві ситуації та робити висновки про важливість відповідальності, жертвності та любові до рідної землі. Крім того,

обговорення твору у групах, рольове читання та творчі завдання дозволяють учням інтегрувати свої знання з літератури, історії та мистецтва, роблячи навчання інтерактивним та емоційно насиченим.

Зокрема, ми також розробили план уроку позакласного читання твору Василя Шкляра «Характерник». Вивчення твору Василя Шкляра «Характерник» дозволяє учням глибше зрозуміти історичне минуле, символіку козацької доби та моральні цінності, які залишаються актуальними донині. Роман мотивує до роздумів про зв'язок із предками, важливість збереження ідентичності та формує патріотичний світогляд.

ВИСНОВКИ

Отже, поняття *концепт*, що первинно належало когнітивній лінгвістиці, сьогодні стало широко застосовуватися в інших галузях гуманітарного знання, зокрема в літературознавстві. Причина того, що цей термін у вітчизняній науці досі використовується не так широко, як це було можливо, – це складність визначення меж цього поняття та наявність синонімічних слів в українській мові.

Аналіз художнього тексту дозволяє говорити про своєрідний взаємозв'язок концепту та художнього твору. З одного погляду, концепт є ключем для адекватного сприйняття змістовної сторони твору та його емоційно-оцінної інформації за рахунок етнокультурно обумовленого естетико-смислового коду, що міститься в концепті. З іншого погляду, можна говорити про репрезентацію концепту та індивідуальної концептосфери саме у художньому тексті. Характер та способи презентації загальнонаціонального концепту у художньому світі того чи того автора визначають особливості його індивідуальної концептосфери.

Концепти у художній літературі відображають і когнітивні, і загальнолюдські, і лінгвокультурні уявлення, а також породжують свій концептуальний світ, зазвичай, емоційний, образний.

Літературний концепт – це універсальний художній досвід, зафіксований у культурній пам'яті. Можна також визначати його як унікальний художній досвід, який залежить від багатьох чинників, як об'єктивних (культурно-історична парадигма, ментальність епохи, протягом якої цей концепт вживається), так і суб'єктивних (таких, як індивідуально-авторська картина світу).

У художньому тексті, що є результатом мовної діяльності, автор вербалізує свою концептуальну картину світу. Виходячи з цього, на основі когнітивного аналізу художнього тексту можлива реконструкція моделі концептуальної картини світу автора або виявлення фрагментів її змісту – концептів.

Узагальнивши наявні підходи до трактування поняття «художній концепт», ми схилиємося до визначення, запропонованого М. Марковою, яка вважає, що концепт – це компонент авторської системи поглядів на світ, природу, історію, героїв тощо» й «поєднує і національний погляд на дійсність, і індивідуально-авторські уявлення, а також містить відбиток культури. Значною мірою саме ідеї філософії, релігії, науки, як елементів культури, втілені в авторські концепти, формують концепції дійсності й естетичної творчості митців» [14, с. 317].

Основним завданням дослідника літературного твору має бути виявлення смислових концептів текстового матеріалу, співвіднесення їх із концептосферою всього твору та культурою нації, а також зі світоглядною картиною світу автора. Перспективи застосування цього терміна у літературознавчих дослідженнях широкі: це пов'язано з міждисциплінарними тенденціями у сучасній науці. Виділення такої одиниці художнього тексту, як «концепт», дозволить поглибити дослідження у галузі літературознавства за допомогою аналізу лінгвокультурних та психолінгвістичних складових літературного твору.

У художній літературі спостерігаємо як когнітивні концепти різних понять, так і глобальний концепт всього твору, що у літературознавстві сприймається як його основна ідея. Глобальний концепт ми визначаємо як предикацію теми твору до її авторської інтерпретації, причому ця інтерпретація наділена як смисловими, так і естетичними характеристиками.

Для творів письменників, що репрезентують нову українську прозу, характерною постає зацікавленість цілим комплексом проблем, визначальним для молодого покоління. Це проблемне поле пов'язане із питаннями, інспірованими світоглядною та ідеологічною спільністю, самоусвідомленням, часопросторовою самореалізацією, визначенням мистецької місії в соціумі, богошукацтвом, різними аспектами любові тощо. Обраний мотивний комплекс надає цим творам ознак, що реалізують гостру актуальність, оскільки відбувається проектування зауважених питань стосовно конкретних

повсякденних буттєвих вимірів, із якими стикається кожен наш сучасник протягом свого існування.

Романи Василя Шкляра «Чорний ворон» та «Характерник» піднімають важливі та болісні питання, пов'язані з національною пам'яттю, ідентичністю та боротьбою за свободу. Автор глибоко занурюється в історичні події, прагнучи відновити забуті моменти минулого та показати відвагу українців у боротьбі з окупаційними силами. Зокрема, у творах Василя Шкляра історичні факти переплітаються з особистими переживаннями та філософськими роздумами, що дає змогу читачам не лише осмислити окремі етапи української історії, а й зрозуміти ширші аспекти національного прагнення до незалежності.

Праця митця «Залишенець. Чорний Ворон» представлена моделлю світу, яка чітко відображає етноментальні та ідеологічні принципи українського життя. Концепт «свій / чужий» набуває глибокого символічного значення, проявляючись не лише в самій структурі тексту, а й виходячи за його межі. Це протиставлення резонує з актуальними викликами, з якими стикається Україна сьогодні, зокрема у контексті постійної агресії з боку зовнішнього ворога.

У романі Василя Шкляра «Характерник» важливими є уявлення про концептуальні поля «свій» і «чужий», які визначають світогляд героїв твору. Для запорізьких козаків «свій» асоціюється з обмеженим простором, відокремленим від зовнішнього світу і контрольованим січовиками, що слугує захистом від зовнішніх загроз і непевностей. У той час як «чужий» простір сприймається як невизначений, хаотичний і небезпечний. Концепт «Свій» об'єднує ідеї «Січі», «весни», «свободи», «хати», тоді як концепт «Чужий» представлений через поняття «чужинець», «жінка», «зиму».

У шкільному курсі української літератури творчість Василя Шкляра вивчають у 11 класах на стандартному та на профільному рівні. Зокрема, у рамках навчальних програм з української літератури 10-11 класів (автора Р. Мовчан та ін.) учні знайомляться з романом Василя Шкляра «Залишенець», що має

глибокий історичний контекст і відображає важливі моменти боротьби за незалежність України.

Необхідність вивчення творчості Василя Шкляра, зокрема його романів «Залишенець. Чорний ворон» та «Характерник», у шкільному курсі літератури має велике методичне значення. Твори Василя Шкляра поглиблюють розуміння учнями важливих історичних подій, що мали величезне значення для української нації, зокрема періоду національно-визвольної боротьби, і піднімають важливі моральні питання.

Нами було розроблено план уроку позакласного читання Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон». Вивчення роману «Залишенець. Чорний ворон» сприяє розвитку критичного мислення та емоційного інтелекту. Аналізуючи поведінку героїв, їхню відданість своїм переконанням та готовність боротися за свободу, учні вчаться оцінювати складні життєві ситуації та робити висновки про важливість відповідальності, жертвності та любові до рідної землі. Крім того, обговорення твору у групах, рольове читання та творчі завдання дозволяють учням інтегрувати свої знання з літератури, історії та мистецтва, роблячи навчання інтерактивним та емоційно насиченим.

Зокрема, ми також розробили план уроку позакласного читання твору Василя Шкляра «Характерник». Вивчення твору Василя Шкляра «Характерник» дозволяє учням глибше зрозуміти історичне минуле, символіку козацької доби та моральні цінності, які залишаються актуальними донині. Роман мотивує до роздумів про зв'язок із предками, важливість збереження ідентичності та формує патріотичний світогляд.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Айзенбарт Л. М. Термін «концепт»: проблема визначення та підходи до вивчення. Наукові записки ТНПУ. Серія: Літературознавство. 2016. № 45. С. 314-325.
2. Андрійченко Наталя. Архетипологія роману Василя Шкляра «Чорний Ворон». Слово і Час. Київ, 2013. № 8. С. 78–85.
3. Белімова Т. Образ повстанця в сучасному українському історичному романі В. Шкляр «Чорний Ворон. Залишенець». URL : <https://probapera.org/publication/13/29796/obrazpovstantsya-v-suchasnomu-ukrajinskomu-istorychnomu-romani.html> (дата звернення: 10.09.2024).
4. Венцковський А. У ворона вік довгий... : [про роман Василя Шкляра «Чорний Ворон». Літературна Україна. Київ, 2010. С. 6.
5. Вихор А. Осмислення історичної правди у творі Василя Шкляра «Чорний Ворон» («Залишенець»). *Дивослово* (Українська мова й література в навчальних закладах). Київ, 2017. № 12. С. 53–55.
6. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту. / Культура народів Причорномор'я. Сімферополь, 2002. № 32. С. 27-30.
7. Голобородько Я. «Чоловіча» проза Василя Шкляра. Вісник НАН України. URL : file:///C:/Users/User/Downloads/vnanu_2010_4_8.pdf (дата звернення: 11.09.2024).
8. Жирмунський М. Жанрові модифікації історичного роману. URL : <http://book.net/index.php?p=achapter&bid=9815&chapter=1> (дата звернення: 10.09.2024).
9. Йолкіна Л. Бінарна опозиція «свій» – «чужий» у малій прозі Володимира Леонтовича. Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. 2016. № 2. С. 116–119.

10. Колесник І. Концепт «пам'ять» як аналітична структура: український вимір. Національна та історична пам'ять: збірник наукових праць. гол. ред. В. Ф. Солдатенко. Вип. 3. Київ: ДП «НВЦГ «Пріоритети», 2012. С. 171-181.
11. Крутивус З. Знак з того світу : «Чорний Ворон» («Залишенець») Василя Шкляра – коректна відповідь недругам України. Березіль. Київ, 2011. № 3–4. С. 180–185.
12. Кузнєцова Т. Концепт «свій – чужий» у лінгвокультурологічних дефініціях. Вісник Сумського державного університету. 2007. Вип. 2. С. 37–40.
13. Лілік О. «Жодна катастрофа не ставить хрест на меті» : матеріали до вивчення роману Василя Шкляра «Залишенець (Чорний Ворон)». Українська література в загальноосвітній школі. Київ, 2010. № 7/8. С. 37.
14. Маркова М. В. «Концепт» та «концептуалізація» у сучасному літературознавстві. Питання літературознавства: науковий збірник. Вип. 74. Чернівці: Рута, 2007. С. 317-324.
15. Мельник М. Історичні романи Василя Шкляра «Залишенець. Чорний Ворон», «Маруся» та «Характерник» : сюжет, проблематика, образи персонажів. На правах рукопису. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича Міністерства освіти і науки України, Чернівці, 2021. 97 с.
16. Микичак С. Об'єкти і суб'єкти порівнянь в історичних романах Василя Шкляра. URL : <http://dspace.tnpu.edu.ua/bitstream/123456789/11292/1/Mykychak.pdf> (дата звернення: 10.09.2024).
17. Мовчан Р. В. та ін. Українська література 10-11 класи (рівень стандарту): Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/osvitni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 19.06.2024).
18. Мовчан Р. В. та ін. Українська література 10-11 класи (профільний рівень): Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/programy-10->

27. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя, 2008. 331 с.
28. Пухонська О. До витоків національної травми або «білі плями» «темної пам'яті» у романі Василя Шкляра «Залишенець. Чорний ворон». Синопис: текст, контекст, медіа, No 3(15). Київ, 2016. С. 4-8.
29. Разживін В. Чи потрібна історична правда читачеві сучасної прози? URL : <http://litakcent.com/2017/11/14/chi-potribna-istorichna-pravda-> (дата звернення: 21.09.2024).
30. Слижук О. Свій / Чужий (Інший) у художньому просторі сучасної української літератури для підлітків URL : <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732729/1/s>
31. Стадніченко О.О. Роман В.Шкляра «Чорний Ворон» : історична та художня правда. Вісник запорізького національного університету. Філологічні науки. Запоріжжя, 2010. No 2. С. 307–312.
32. Стиркіна Ю. Визначення ідіостилю письменника як засіб навчання сучасної української мови. *Педагогічні науки*. Полтава, 2023. 118 с.
33. Ступницька Н. Інтерпретування поняття імагології у сучасному літературознавчому дискурсі. Закарпатські філологічні студії. Випуск 21. Том 2. Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2022. С. 196.
34. Тереш Т. Василь Шкляр : «Нам бракувало літератури, яка творить націю» : Публіцистика. Березіль. 2017. № 7–9. С. 145.
35. Тхоровська С. Дихотомія «свій» – «чужий» у комунікативному просторі ідеологічного дискурсу (на прикладі використання пасиву в текстах редакційних статей «the new york times» та «the daily telegraph»). Лінгвістика тексту. Стилiстичні та контекстуальні вияви лексичних і граматичних одиниць. Львів, 2014. С. 376.
36. Українська Літературна Енциклопедія. у 5 т. Київ: Головна редакція УРЕ ім. М. Бажана. Т.2, 1990. 576 с.

37. Федюк Т. Люди, які «тримають Україну»: рецензія на книжку Василя Шкляра. URL : <https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/10/141028>
(дата звернення: 11.09.2024).
38. Філоненко С. Бестселер як проблема сучасного літературного процесу в Україні. URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/16701/67-Filonenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 12.09.2024).
39. Фісак І. В. Категорія «концепт» у сучасному науковому дискурсі. *Філологічні науки*. 2014. № 17. С. 69-77.
40. Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 160 с.
41. Фрасинюк Н. І. Концепт, поняття, значення у їх взаємозв'язку та взаємодії. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. Том 32 (71) № 4 Ч. 2 ТНУ, 2021. 328 с.
42. Шепель Ю. Сучасні підходи щодо визначення та дослідження дихотомії «свій – чужий». *Topical issues, achievements and innovations of fundamental and applied sciences*. Лісабон, 2021. 340 с.
43. Шкляр В. Залишенець. Чорний Ворон. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2011. 384 с.
44. Шкляр В. Характерник: роман. Харків: КСД, 2019. 304 с.